

ДИПЛОМАТИЧНА
БОРОТЬБА ЗА
ЗБЕРЕЖЕННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ
ДЕРЖАВИ.
ПЕРЕТВОРЕННЯ
УКРАЇНИ НА ОБ'ЄКТ
МІЖНАРОДНИХ
ВІДНОСИН
(1657-XVIII ст.)

Погіршення
геополітичного становища
козацької України
та основні напрями
її зовнішньої політики
(1657-1709)

*Посилення зовнішньополітичного тиску
на Українську державу та її поділи*

Провал улітку 1657 р. спільного походу проти Польщі Д'єрдя II Ракоці та А.Ждановича, поразки шведів у 1658-1659 рр. позбавили козацьку Україну потенційних союзників. Володарі Молдавії та Валахії почали схилитись у бік Речі Посполитої, що відновлювала свою військово-політичну потугу. Водночас дедалі очевиднішим стає втручання Московії у внутрішньоукраїнські справи, прагнення встановити воєводську систему управління та позбавити козацьку Україну прав на проведення власної зовнішньої політики. Спроби українського уряду зіграти на суперечностях між Польщею й Росією (укладення 1658 р. Гадяцького, 1659 — Переяславського, а 1660 — Чуднівського договорів) зазнали невдачі, оскільки, по-перше, породжували політичні й соціальні конфлікти, вносили розкол у середовище еліти й суспільства, по-друге, супроводжувалися істотними поступками у сфері суверенітету. З 1661 р. активізувався ще один потужний чинник зовнішньо-

політичного тиску на державу — прагнення Кримського ханства включити її до сфери своїх володінь¹.

Протягом першої половини 60-х рр. Росія, Річ Посполита й Крим вели жорстоку боротьбу (дипломатичну, збройну, політичну) за вплив на Україну, приділяючи при цьому велику увагу формуванню серед місцевої еліти угруповань, на які могли б опиратися. Представники старшини, намагаючись зберегти суверенітет і цілісність держави, щораз більше надій покладали на допомогу ззовні, а відтак ставали “заручниками” геополітичних інтересів урядів інших країн, котрі вміло ними маніпулювали. На початку 60-х рр. правлячі кола Росії, які шукали шляхів порозуміння з Польщею, висунули ідею поділу козацької України по Дніпру як основу для укладення мирного договору². Водночас для зміцнення свого впливу на Лівобережжі вони зініціювали створення окремішнього Лівобережного гетьманства. Ця політика увінчалася успіхом, і в червні 1663 р. Ніжинська чорна рада обрала першого лівобережного гетьмана — І. Брюховецького. Восени 1665 р. йому було нав’язано “Московські статті”, що позбавили Лівобережне гетьманство прав на зовнішньополітичну діяльність та істотно обмежили політичну автономію.

Зазнавши невдачі в намаганнях силою зброї відновити свою владу над Лівобережжям під час кампанії 1663-1664 рр., польська політична верхівка, зважаючи на помітне посилення впливу Криму й побоюючись Швеції та Порту, пішла на поновлення переговорів із московським урядом, що завершилися укладенням Андрусівського договору (1667). Він започаткував перший поділ Української держави: за Росією визнавалися Сіверщина, Лівобережжя та на два роки Київ з околицями, за Польщею — Правобережжя козацької України, а Запорозжя потрапляло у спільне володіння двох країн³. Договір не лише закріплював політичну роздробленість держави, робив примарною перспективу її возз’єднання, а й розколював національно-патріотичні сили та відкривав широкі можливості для посилення втручання у її внутрішні справи, для подальшого обмеження автономії. Правлячі еліти сусідніх держав були зацікавлені у підтриманні існуючого поділу держави й боротьби за владу між старшинськими угрупованнями. За визнанням одного з польських сановників (1671), було б “непоправною втратою для Р[ечі] П[осполитої], коли б Ханенко з Дорошенком помирилися”, бо ця “незгода між ними є порятунком для Республіки”⁴.

Щоб домогтися возз’єднання козацької України, а в майбутньому всіх етноукраїнських земель і уникнути спустошливих нападів татар, група старшин, очолювана П. Дорошенком, переорієнтовується на Порту й 1669 р. приймає її протекцію. Об’єднання Правобережного та Лівобережного гетьманств улітку 1668 р. викликало вкрай негативну реакцію з боку Росії, Речі Посполитої та Криму. Уряди Росії й Криму вдалися до відкритої агресії та, спираючись на підтримку частини козаків і старшин, проголосили відповідно гетьманами Д. Многогрішного й П. Суховія, спровокувавши таким чином міжусобну боротьбу. Вона завершилася відокремленням Лівобережного гетьманства й укладенням так званих “Глухівських” статей. Вони передбачали відмову Московської держави від запровадження власної податкової й адміністративної систем у межах лівобережних полків. Водночас у 5 містах залишалися воеводи із зало-

гами, а гетьман позбавлявся права на проведення зовнішньої політики⁵. Річ Посполита зробила ставку на кошового гетьмана М.Ханенка й домоглася укладення з ним у вересні 1670 р. Острозької угоди, що передбачала ліквідацію державних інституцій Правобережного гетьманства й поновлювала на його теренах польське панування. Для реалізації угоди в серпні наступного року польська армія перейшла у наступ і до кінця жовтня окупувала Брацлавщину⁶.

Цей збройний конфлікт переріс у польсько-турецьку війну 1672–1676 рр. Укладений між Портою й Річчю Посполитою в жовтні 1672 р. Бучацький договір уперше назвав козацьку Україну “Українською державою”, і вперше польський уряд офіційно визнав її незалежність. Водночас, у суперечності до угоди 1669 р. про прийняття турецької протекції, Порта відібрала у Польщі Подільське воєводство й перетворила його на власну провінцію (еялет). Відтак Правобережне гетьманство втрачало терени Подільського полку, що обіймав південну частину Летичівського повіту Подільського воєводства. Знадобилося настійливе клопотання П.Дорошенка, щоб Мегмед IV погодився віддати на час перебування гетьмана при владі цю територію Українській державі⁷.

Укладення Бучацького договору внесло серйозні зміни у конфігурацію співвідношення сил у Східній та Південно-Східній Європі, оскільки, по-перше, різко посилювалася роль Порти, а по-друге, відмова польського уряду від претензій на володіння Правобережним гетьманством розв’язувала Росії руки для зусиль щодо його приєднання до Лівобережжя, наслідком чого стало загострення її відносин з Османською імперією. З другого боку, заходи турецького уряду щодо обмеження внутрішнього суверенітету Правобережного гетьманства (вимоги виплачувати данину, ліквідувати фортеці (за винятком Чигирин), роззброїти населення та ін.) викликали невдоволення більшості старшин (включно з П.Дорошенком) та населення. Тим часом Московська держава й Річ Посполита вдаються не лише до дипломатичних акцій тиску на гетьманський уряд, а й до воєнних дій. Об’єднання за допомогою російських військ у березні 1674 р. обох гетьманств під владою І.Самойловича спровокувало каральну акцію турецько-кримських військ, що обернулася страхітливим спустошенням Правобережного гетьманства. Його послабленням скористалася Річ Посполита, армія якої восени 1674 р. окупувала Брацлавщину й західні райони Київщини. На осінь 1676 р. внаслідок воєнних дій польських і російських підрозділів Правобережне гетьманство припинило своє існування⁸.

Відзначимо, що припинення функціонування державних інституцій на Правобережжі знайшло відображення і в укладеному в жовтні 1676 р. польсько-турецькому Журавнинському договорі, який становив, по суті, другий поділ земель Української держави. Він, на відміну від Бучацького договору, вже не передбачав існування “Української держави”, оскільки Поділля й Волинь за винятком Білої Церкви та Паволочі з їхніми околицями (вони залишалися за Польщею), відходили до складу Порти. За спостереженнями дослідників саме від того часу правобережна частина козацької України перестала виступати суб’єктом міжнародних відносин⁹ і стала (окрім 1677–1681 рр.) їх об’єктом. Після спалаху в наступному році воєнних дій Османської імперії проти Російської держави турецький уряд вирішив утворити тут “Руське князівство”

на чолі з Ю.Хмельницьким. У підписаному в квітні 1678 р. із Польщею Константинопольському трактаті (він становив, по суті, ратифікацію Журавнинського договору) зазначалося, що ця територія відходить козакам: “Україна взята в давніх своїх границях стосовно до виразів цієї угоди, має бути уступлена козакам, підданим моєї Найвищої Порти. Тільки Біла Церква і Паволоч повинні залишитись під Польщею”¹⁰.

Турецько-російська війна завершилася підписанням на початку 1681 р. Багчесарайського миру між Росією, Портою та Кримським ханством, що означував новий поділ правобережних земель козацької України. Так, кордон мав проходити по Дніпру; міста Київ, Васильків, Трипілля й Стайки з селами, а також містечка Дідовщина й Радомишль залишалися за Росією; на землях між Південним Бугом і Дніпром султану та хану заборонялося зводити свої міста й поновлювати козацькі міста й містечка, а також споруджувати поселення на козацьких землях. Мешканців козацьких міст і сіл слід було “вислати геть і дати їм волю розійтися туди, куди захочуть”. Щоправда, в квітні наступного року турецький уряд підписав остаточний варіант договору, в якому вже не згадувалося, що частина Правобережжя мала залишатися пустою¹¹. Отже, умови договору передбачали ліквідацію новоутвореного Руського князівства.

Після приєднання Російської держави до створеної в Європі “Священної антитурецької ліги” відбувається її зближення з Річчю Посполитою, котре завершується підписанням у квітні 1686 р. “Вічного миру”. Він зафіксував четвертий поділ території Української держави: за Росією визнавалися Лівобережна Україна, а на Правобережжі — Київ із землями між Ірпенем та Стугною й терени Запорожжя від Січі й Кодаку до гирла Тясмина; за Польщею — землі Правобережжя, за винятком козацьких земель униз по Дніпру від Стайків і Ржищева до Чигирини, статус яких був невизначеним і які повинні були залишатися “порожніми”¹². Водночас російський уряд пішов на подальше обмеження політичної автономії Лівобережного гетьманства. Так, відповідно до змісту “Коломацьких статей” (липень 1687), обмежувалися права гетьмана розпоряджатися землями, заборонялося скасовувати дію будь-яких правових актів московського уряду в Україні, його перевибори дозволялося проводити тільки з дозволу царя. “Коломацькі статті” скасовували право українських дипломатів бути присутніми на переговорах із Польщею, заперечували державний характер гетьманської влади й державний статус Гетьманщини. Заборонялося вживати щодо неї таке правове визначення, як “Малоросійський край гетьманського регіменту” натомість стверджувалося, що вона належить до єдиної держави з Великоросією; вказувалося (вперше), що гетьман і старшини зобов’язані “народ малоросійський всякими заходами й способами з великоросійським народом з’єднувати”, сприяти шлюбом між росіянами й українцями. Заборонялося також підтримувати дипломатичні відносини з іншими країнами¹³.

В кінці XVII-на початку XVIII ст. посилюється втручання царського уряду у внутрішні справи Гетьманщини. В Петра I та серед його оточення визріває ідея ліквідації її політичної автономії.

Правобережжя й далі залишалося об'єктом реалізації геополітичних інтересів сусідніх держав. Так, відповідно до польсько-турецького Карловицького договору (січень 1699), стався черговий перерозподіл його території. Туреччина зреклася на користь Польщі “Поділля й України”, внаслідок чого вся Правобережна Україна відійшла до володінь Корони. Права останньої на правобережні землі визнала й Росія уклавши з нею у серпні 1704 р. Нарвський договір¹⁴.

Опинившись у сфері геополітичних інтересів сусідніх держав, козацька Україна виявилася неспроможною протистояти їхньому натиску. Втрачаючи свій суверенітет і території, вона позбавлялася прав на зовнішню політику й перетворювалася на об'єкт міжнародних відносин.

Особливості зовнішньої політики та її основні напрями

Гетьманування І.Виговського (1657-1659) ознаменувалося кількома негативними тенденціями у політичному устрої козацької України, що позначилися на її зовнішній політиці та діяльності дипломатії. Це послаблення центральної влади, виокремлення (за допомогою російської дипломатії) в окрему політичну структуру Запорожжя та започаткування окремішності Лівобережжя. Вони отримали подальший розвиток у кінці 1650-на початку 1660-х рр. і зумовили 1663 р. перетворення унітарної держави на конфедерацію трьох державних утворень: Правобережного й Лівобережного гетьманств і Запорожжя¹⁵. Поліцентризм політичної влади породив і поліцентризм зовнішньої політики. Кожне з цих утворень розробляло власний зовнішньополітичний курс і формувало свою дипломатичну службу, що різко послаблювало міжнародне становище Української держави в цілому й створювало оптимальні можливості для урядів інших країн використовувати ситуацію у своїх геополітичних інтересах. Найбільш самостійною, багатогранною, ефективною й цілеспрямованою була зовнішня політика уряду П.Дорошенка (1666-1676).

Друга прикметна риса зовнішньої політики полягала у бракові скоординованих дій згаданих політичних утворень на міжнародній арені. Трагізм геополітичного становища козацької України, крім усього іншого, полягав у різних зовнішньополітичних орієнтаціях урядів правобережного й лівобережного гетьманів та кошового Січі, що призводило до жорстокої міжусобної не лише політичної, а й дипломатичної боротьби. А парадокс ситуації полягав у тому, що переважна більшість її учасників суб'єктивно прагнула домогтися однієї й тієї самої мети — припинення воєнних дій, єдності козацької України, збереження за нею максимуму політичних прав. Надзвичайно точно передав це сучасник подій останньої третини XVII ст. у таких словах (окремі дослідники приписують їх І.Мазепі¹⁶):

Всі покою ширю прагнуть,
А не в один гуж тягнуть,
Той направо, той наліво,
А всі браття, тото диво!

.....

Жалься, Боже, України,
Що не вкупі має сини!
Єден живе із погани,
Кличе: “Сюди, отамани!
Ідім матки рятувати,
Не даймо їй погібати!”
Другий ляхам за гріш служить,
По Вкраїні і той тужить:
“Мати моя старенькая,
Чом ти вельми слабенькая?
Різно тебе розшарпали,
Гди по Дніпр туркам дали.
Все то фортель, щоб слабіла
І аж вкінець сил не міла”.
Третій Москві юж годдує,
І їй вірно услугує;
Той на матку нарікає
І недолю проклинає:
“Ліпше було не родити,
Нежлі в таких бідах жити!”¹⁷

Ще одна особливість зовнішньої політики полягала у появі на початку 1660-х рр. XVII ст. її нового аспекту: дипломатичних відносин між Гетьманщиною та Запорожжям, спрямованих на досягнення порозуміння, припинення конфліктів і відновлення територіальної цілісності держави. Особливо активну діяльність у цьому напрямі виявляв уряд П.Дорошенка, котрому вдавалося домовлятися (щоправда, лише на певний час) про спільні дії в інтересах козацької України з лівобережними гетьманами І.Брюховецьким та Д.Многогрішним і кошовим І.Сірком.

За обставин різкого послаблення військової потуги держави внаслідок руйнування економіки, спустошення території, величезних втрат населення (у Правобережному гетьманстві на середину 1670-х рр. вони перевищили 90%), політичного поліцентризму та наростання зовнішньополітичного тиску на чільне місце у розв’язанні зовнішньополітичних проблем висувається не мілітарний фактор, а дипломатичний. Підвищення ролі дипломатії стає однією з прикметних рис української зовнішньої політики. Воно, зрозуміло, ставило перед нею й відповідальніші завдання, успішне виконання яких не в останню чергу залежало від рівня професіоналізму працівників дипломатичної служби, насамперед послів.

Нарешті, остання особливість зовнішньої політики, на яку хотілося б звернути увагу, стосується її стратегічної мети. Якщо впродовж 1649-1657 рр. політика спрямовувалася на досягнення незалежності держави й возз’єднання в її межах усіх етноукраїнських земель, то від початку 1660-х головним стає збереження територіальної цілісності козацької України та її внутрішнього й зовнішнього суверенітету. Після Андрусівського договору 1667 р. найбільші

зусилля спрямовуються на досягнення возз'єднання в її межах обох гетьманств і Запорозжя та відновлення суверенітету, а після ліквідації Правобережного гетьманства — на утримання його земель у складі Української держави. На початку XVIII ст. визначальним стає збереження самого її існування.

Аналіз джерел дозволяє визначити основні напрями зовнішньої політики того часу. Оскільки погіршення геополітичного становища козацької України та послаблення її ролі у сфері міжнародних відносин не дозволяли їй виступати ініціатором створення коаліцій (подібне відбувалося за гетьманування Б.Хмельницького), то основна увага в діяльності дипломатії приділялася зіштовхуванню інтересів Речі Посполитої, Росії, Криму та Порту й використанню суперечностей між ними. У такий спосіб переслідувалася мета досягти якщо не незалежності, то збереження більшої політичної самостійності під час прийняття протекції того чи іншого іноземного монарха. Коронний обозний А.Потоцький восени 1659 р. звертав увагу короля на той факт, що старшина вважає для себе найкориснішим “не перебувати ні під в.кор. м-тю, ні під царем; сподіваються вони цього досягнути, обманюючи і лякаючи в.кор. м-ть царем, а царя в.кор. м-тю”¹⁸.

В умовах неможливості збереження незалежності важливим напрямом зовнішньої політики став постійний пошук оптимальної протекції для козацької України. Слід пам'ятати, що вона розглядалася більшістю тогочасних політиків не як самоціль, а як засіб збереження максимуму прерогатив держави, а окремим з них (наприклад, П.Дорошенком) виношувалися плани домогтися за її допомогою возз'єднання всіх етноукраїнських земель. З цих міркувань практикувалася часта зміна зовнішньополітичної орієнтації, що викликало обурення політичних еліт інших держав. “Ця нація, — переконував 1671 р. один із польських дипломатів турецького колегу, — все ж не є до вас щирою, бо собі чимало обирає протекцій, .. але всіх протекторів зраджувала”¹⁹. Відповідь на подібні обвинувачення опонентів у безпринципності українських політиків дав улітку того самого року П.Дорошенко в листі до коронного гетьмана, майбутнього короля Польщі Яна Собеського: “Тому мушу вдаватися до іноземних протекцій, щоб таким чином вивільнити з неволі Україну”²⁰. Ця мета зовнішньополітичної діяльності українського гетьмана не залишалася таємницею для іноземних правлячих кіл. Як підкреслював в одному з листів на початку квітня 1670 р. анонімний польський сенатор, прийняття турецької протекції П.Дорошенко розглядав лише як прикриття для здобуття повної незалежності від Речі Посполитої й створення удільної держави на зразок Молдавії, Валахії чи Трансильванії²¹.

Третій важливий напрям зовнішньополітичної діяльності українських урядів полягав в обстоюванні на переговорах із Річчю Посполитою, Росією й Портою внутрішнього суверенітету та прав на міжнародні відносини. Так, у листі до російського посла В.Тяпкіна на початку січня 1668 р. П.Дорошенко різко засудив Андрусівський акт розподілу України. “Ви звикли, — писав він, — вважати нас за якусь безсловесну худобу, без нас вирішили, які міста залишити під собою, а які уступити, а тим часом міста ці дісталися Вам не Вашою силою, а Божою помочю та нашою кров'ю й відвагою. Ми хоча вівці, але вівці Христові, його кров'ю викуплені, а не безсловесні. Часто від Ваших московсь-

ких людей можна почути таку думку: вільно, мовляв, королеві, яку хоче віру мати в своїй державі, вільно йому благочестиві церкви обертати в уніатські або ко- стьоли. Але хай так не буде!.. А того ярма нам ані ми, ані батьки наші носити не звикли”²². На переговорах із московським посланцем І.Рославлевим наказний гетьман Г.Дорошенко стверджував: “...примусити нас до підданства, всупереч нашої волі, важко: ми за свої вольності до останньої людини помремо”²³.

Слід відзначити й такий напрям дипломатичних зусиль, як захист інтересів не лише держави та її соціальних груп, а й українського населення, котре жило за межами козацької України. Особливо виразно це виявлялось у відносинах із Річчю Посполитою, оскільки більшість українських земель залишалася в її складі. На численних переговорах із польськими послами послідовно й наполегливо обстоювалися права православної Церкви (ставилися вимоги урівняння її статусу зі статусом католицької Церкви, повернення церков, монастирів, єпископств та архімандритств; рівноправності православного духовництва з католицьким, ліквідації унії), захищалися інтереси православних міщан (право мати такі самі “вольності й свободи”, якими користувалися польські та литовські) і шляхти (щоб нарівні з католиками могла обіймати посади в органах влади). Окрім того, послы неодноразово порушували клопотання про відкриття навчальних закладів (зокрема й академії в Києві) з викладанням у них руської (української), латинської та грецької мов (“Русь учитися повинна”), друкарень, щоб була можливість “вільно науки відправляти й книги друкувати”, запровадження “руської мови” у практичній роботі канцелярії Корони й Литви та її використання для видання декретів²⁴. А в проекті договору про умови прийняття турецької протекції (1668) підкреслювалося, що, хоча “руський народ” розділений між державами, він живе на терені, починаючи від Перемишля, Самбора й р.Вісли до Сєвська та Путивля”, й тут “усі суть козаки”²⁵.

У цілому є всі підстави стверджувати, що, попри деякі негативні аспекти, зовнішня політика спрямовувалася на захист національних інтересів України.

Між Москвою й Варшавою: дипломатія пошуку оптимального варіанту протекції та її провал (осінь 1657-січень 1667)

Розрив конфедеративної спілки з Росією й укладення Гадяцького договору

Прийшовши до влади, І.Виговський зберіг зовнішньополітичний курс свого великого попередника. Так, переговори з шведським посольством було завершено укладенням у середині жовтня договору, що передбачав створення оборонного союзу, надання військової взаємодопомоги проти ворогів та укладення миру з ними лише за спільним порозумінням. До нього українською стороною було запропоновано “договірні пункти”

для затвердження Карлом X Густавом, які уточнювали спрямованість оборонної спілки (вона не могла бути використаною проти Росії), передбачали включення до складу держави Західного регіону (до Вісли), Берестейського й Новгородського воєводств Великого князівства Литовського та ін.²⁶ Однак за обставин поразок шведів у Речі Посполитій цей договір уже не мав для України практичного значення.

Українська дипломатія активізувала пошук шляхів до укладення нового договору з Кримом і домоглася підписання перемир'я з Польщею, яке передбачало проходження кордону по р.Горині. Це дозволило приєднати до держави Південно-Східну Волинь і північно-східну частину Подільського воєводства. Було висловлено протест Варшаві з приводу захоплення литовськими підрозділами Пінського повіту й досягнуто згоди з Росією щодо розмежування сфер впливу в Білорусії. Водночас українська сторона відмовилася обговорювати порушене російським послом В.Кікіним питання про “впровадження воєвод до міст” і гостро відреагувала на “пункти” Москви (впровадження воєвод із залогами та їх утримання за рахунок місцевих прибутків, збір коштів до російської скарбниці тощо)²⁷.

На початку 1658 р. в діяльності української дипломатії вимальовуються нові, на жаль, не завжди позитивні тенденції. Зіткнувшись із посиленням політичної опозиції, опосередковано підтриманої Росією, гетьман почав виявляти нічим не виправдану поступливість, вочевидь сподіваючись у такий спосіб заручитися допомогою останньої для утвердження своєї влади. Так, він пішов назустріч ініціативі Москви взяти участь у залагодженні внутрішньополітичного конфлікту. Під час переговорів у кінці лютого з послом Б.Хитровим Виговський дав принципову згоду на прибуття до Чернігова, Переяслава й Ніжина воєвод та одержання ними владних повноважень, передачу росіянам у Білорусії Старого Бихова й Чаусів. Виряджені у березні до Москви посольства порушували клопотання щодо допомоги гетьману в його боротьбі проти Запорозжя й Полтавського полку, надіслання комісарів для складання козацького реєстру, перепису міщан, млинів і оренд для налагодження збирання податків до скарбниці й погоджувались на прибуття воєвод до шести міст. Росія активно розпочала реалізацію отриманих поступок, але водночас не поспішала надавати І.Виговському допомогу, приймала й далі посольства від Запорозжя, перетворюючи його на суб'єкт міжнародних відносин. У зв'язку з цим до середини червня воєводи не знали, кого їм підтримувати: І.Виговського чи керівників опозиції М.Пушкаря та Я.Барабаша. Не дивно, що така політика викликала гостре невдоволення гетьмана та його оточення²⁸.

Позитивним доробком української дипломатії стало укладення наприкінці лютого-на початку березня 1658 р. договору з Кримським ханством про поновлення умов військово-політичного союзу 1648 р. Щоправда, одна зі статей угоди передбачала надання гетьману військової допомоги проти опозиційних сил в Україні, що відкривало кримській знаті можливості впливати на позицію українських правлячих кіл²⁹.

Від початку року помітно пожвавилися дипломатичні контакти з Річчю Посполитою. Їх подальшому розвитку сприяла дія двох чинників. По-перше, в

умовах переростання конфлікту в громадянську війну та посилення втручання Росії у внутрішні справи України (її загравання з опозицією й наполягання на впровадженні воєводського управління) серед старшини формується угруповання, очолюване найближчим соратником і радником І.Виговського Ю.Немиричем, яке схилилося до порозуміння з Річчю Посполитою. По-друге, серед польської еліти також виникло угруповання, котре допускало можливість визнання за козацькою Україною статусу державного утворення в складі Польщі.

Процес зближення позицій проходив непросто, оскільки польська сторона хотіла звести автономію козацької України до мінімуму, українська — домогтися радше не стільки “підданства” короля, скільки союзу з ним³⁰. Результатом переговорів у першій половині липня в Межиріччі між П.Тетерею та С.Беневським стало ухвалення проекту майбутнього договору, який був украй не вигідним для козацької України. Є всі підстави вважати його істотним прорахунком української дипломатії, навіть якщо взяти до уваги гостроту протистояння гетьмана з Росією. Адже він передбачав повернення українських земель до складу Речі Посполитої на умовах, гірших від Зборівського договору (гетьмана призначав король, чисельність реєстру встановлювалася урядом, лінія проходження кордону обходила мовчанкою; щоправда, проголошувалися амністія, збереження прав і вольностей козацтва, підтверджувалися “права й прерогативи” православної віри та ін.)³¹.

Розгромивши 10 червня армію опозиції, І.Виговський вирішив вигнати воєвод. При цьому він прагнув уникнути воєнних дій із Росією³². Водночас гетьман продовжив переговори з Польщею, намагаючись виправити допущену в Межиріччі помилку. Через посланців він домагається для козацької України статусу на зразок Литви й права набирати до війська у Польщі німецьких вояків. У зв’язку з цим познанський воєвода Я.Лещинський заявив, що українці швидше хотіли б стати незалежними союзниками, ніж з’єднатися з Річчю Посполитою в єдиний державний організм³³.

Заключний етап переговорів із польським посольством С.Беневського відбувався в другій декаді вересня неподалік від Гадяча у таборі українського війська, де перебували й посли російського царя. Вони проходили в дуже напруженій обстановці, оскільки значна частина старшини виступала проти розриву договору з Росією, й гетьман не наважувався зробити вирішальний крок. За визнанням учасника переговорів К.Перетяткевича, статті договору перероблялися разів із десять. Чи не вирішальну роль у прийнятті ухвали щодо винесення їх на обговорення генеральної ради відіграла позиція союзника І.Виговського Карач-бея, котрий на прохання польського посольства наполегливо домагався від гетьмана укладення угоди з Польщею.

На раді 16 вересня виразно окреслилися відмінності у позиціях сторін. Якщо українці домагалися створення в межах Речі Посполитої окремишнього Руського князівства (в складі Белзького, Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського, Руського й Чернігівського воєводств, Пінського та Мстиславського повітів Литовського князівства), скасування унії, повернення православної Церкві відібраних у неї храмів і маєтностей, то поляки погоджувалися на існування Руського князівства лише в межах козацької України.

Дискусія зайшла в глухий кут, із якого начебто вдалося вийти завдяки репліці П.Тетері: “Погодимось молодці з ляхами, будемо більше мати, бо покірне теля дві корови ссе”. Українська сторона пристала на польську пропозицію³⁴.

Що передбачала ця угода (до речі, існує кілька різних за змістом примірників її тексту, засвідчених лише підписом І.Виговського)? Козацька Україна як “Руське князівство” (без означення “Велике”) поверталася на правах формально рівноправного суб’єкта до “єдиної і неподільної Речі Посполитої”, але не як державна одиниця, а в абстрактній формулі “руського народу”, рівноправного з польським і литовським. Очолював її не князь, а гетьман, котрий водночас виступав київським воєводою й першим сенатором. Його влада визначалася пожиттєвою, а після його смерті українські стани обирали чотирьох претендентів на булаву, з-поміж яких король і призначав її володаря.

Відновлювалися дореволюційні місцеві органи влади, адміністративно-територіальний устрій, суд і судочинство, а для карбування грошей із зображенням короля дозволялося відкрити карбівню. Князівство мало військо — 60 тис. козаків і 10 тис. найманців, але позбавлялося прав суб’єкта міжнародних відносин. Поновлювалася дореволюційна система соціально-економічних відносин; лише козаки зберігали свої права й вольності, а по 100 осіб з кожного полку могли отримати шляхетство. Проголошувалася свобода православної та католицької віросповідань (греко-католицьке підлягало скасування), гарантувалися права православної Церкви на теренах усієї етнічної України. Дозволялося відкриття двох академій (з такими самими правами, як Краківська) та, — без обмежень — середніх шкіл і друкарень³⁵. Вочевидь, уже наступного дня І.Виговський погодився підписати “Декларацію з певних пунктів комісії”, в якій зазначалося, що чисельність козаків у 60 тис. осіб установа з огляду на теперішні обставини, а після завершення війни з Росією вона зменшиться до 30 тис. осіб. Передбачалося також виведення з Білорусії українських підрозділів (на той час гетьман наказав їм залишити терени між Горинню й Случчю)³⁶.

Укладений договір означав по суті, розрив конфедеративної спілки з Російською державою. Він ліквідував зовнішній суверенітет Української держави й істотно обмежував її внутрішньополітичну автономію в складі Речі Посполитої. Скасовувалася більшість політичних і соціально-економічних завоювань революції, унеможливлювалося досягнення незалежності й соборності. І в цьому розумінні договір становив значний крок назад проти угоди 1654 р.

*Укладення
Переяславського (1659) і Чуднівського (1660)
договорів та їхні політичні наслідки*

Не можна обійти мовчанкою того факту, що українська еліта все ж усвідомлювала хибність зроблених нею поступок, які обернулися дипломатичною невдачею. Вочевидь, тому вона намагалася уникнути воєнних дій проти Москви, й у жовтні гетьман розпустив війська. Цим скористалися російські воєводи, котрі перейшли у наступ. Спалахнула українсько-російська війна, яка,

втім, не припинила дипломатичних контактів. У січні 1659 р. І.Виговський прийняв російське посольство, проте відмовив йому в пропозиції зібрати генеральну раду для обрання гетьмана й розкритикував російську політику щодо України. При цьому було підкреслено, що козаки присягали цареві не на тому, “щоб перебувати московським воєводам у містах і щоб москалям панувати: ніколи цьому не бувати” й краще “бути в підданстві чи в полоні в турка, а ніж у москалів”. Водночас посольство І.Груші вирушило до Криму, а А.Ждановича до Польщі з проханням надіслати військову допомогу³⁷.

Скликана в середині березня старшинська рада ухвалила вирядити чисельне посольство на чолі з Т.Носачем до Варшави, щоб домагатися від польського уряду й сейму не лише ратифікації договору, а й прийняття “Нових пунктів”. Вони істотно доповнювали його зміст, зміцнювали державний статус України в складі Речі Посполитої. Зокрема, передбачалося приєднання до Руського князівства Волинського, Руського й Подільського воєводств, запровадження спадкоємного гетьманства, обмеження прав князів, скасування наданих без згоди гетьмана володінь і посад, установлення реєстру в 60 тис. козаків, скасування унії та ін.³⁸ Сам гетьман, мабуть, не вірив у те, що польська еліта погодиться на українські вимоги, тому спорядив посольство й до Стамбула, засвідчуючи готовність прийняти протекцію султана⁴⁰.

Справді, правлячі кола Польщі не лише відхилили “Нові пункти”, а й стали на шлях обмеження прав і прерогатив Руського князівства, вже зафіксованих у тексті договору. Вчинивши сильний дипломатичний тиск на І.Виговського, вони домоглися його згоди (була підтримана малочисельною групою старшин) на поступки. Гетьман відразу ж зрозумів, що вони прирекли його на особисту катастрофу (за визнанням посланця К.Перетяткевича, він промовив: “...зі смертю прийхав і смерть мені привіз” — і при цьому заплакав)⁴¹. 22 травня змінений в інтересах Польщі договір був ратифікований сеймом. Він передбачав скорочення реєстру до 30 тис. осіб, збереження унії, вилучення застереження про неов’язковість для Руського князівства брати участь у майбутній війні Речі Посполитої проти Росії та ін. Вкрай неприємного враження від ігнорування українських інтересів не змогла поліпшити навіть щедра винагорода окремим старшинам і козакам⁴².

Переважна більшість старшини, обманута в своїх надіях, та козацький загаль не сприйняли ратифікованого договору й не приховували невдоволення політикою гетьмана. Перемога 9 липня над російським військом під Конотопом також не зміцнила його становища. В останній декаді вересня козацька рада позбавила І.Виговського влади. Гетьманом обрали сина покійного Б.Хмельницького Юрія. Відмова від визнання чинності Гадяцького договору означала створення конфліктної ситуації з Річчю Посполитою, союзником якої виступало Кримське ханство. Це не було на руку Україні, оскільки вона вела війну з Російською державою. Для припинення бойових дій старшина вирішила шукати порозуміння з Москвою, не відкидаючи можливості поновлення конфедеративної спілки, але на вигідніших для України умовах.

У першій декаді жовтня розробляється проект нового договору — “Жердівські статті”. Він передбачав заборону перебування в українських містах ро-

сійських воєвод із залогами (за винятком Києва), вільне обрання козаками гетьмана, визнання всієї повноти влади на місцях за полковниками, приєднання до козацької України теренів північної Чернігівщини й частини півдня Білорусії, заборону будь-кому без відома гетьмана й старшини листуватися з царем, підтвердження всіх прав, вольностей і надань різним станам, починаючи від київських князів і польських королів, права (без обмежень) на проведення зовнішньої політики, участь українських посольств на переговорах Росії з іншими державами (особливо Польщею) щодо укладення миру, підлеглість київської митрополії константинопольському патріархові, вільне відкриття шкіл “всякої мови” тощо⁴³.

З цим проектом на переговори з командувачем російських військ князем О.Трубецьким, котрий перебував у Переяславі, виїхало посольство в складі полковників П.Дорошенка, А.Одинця та І.Лизогуба. Але О.Трубецький ухилився від обговорення проекту під тим приводом, що умови договору розглядатимуться на майбутній раді. Чимало часу було витрачено на з'ясування місця її проведення. Гетьман і старшини наполягали на Трахтемирові, але під загрозою відновлення воєнних дій погодилися на Переяслав, що був оточений російськими військами. Зрозумівши, що російська сторона намагатиметься нав'язати свої умови договору, 7 правобережних полковників відмовилися приїхати на раду. Але вже 27 жовтня рада підтвердила обрання Ю.Хмельницького гетьманом, а також ухвалила запропонований російською стороною сфальшований варіант “Статей 1654 р.” та 18 нових статей, які й склали зміст Переяславського договору 1659 р.⁴⁴ Слід відзначити, що в цей відповідальний час досвідчена старшина не виявила твердості у відстоюванні державних інтересів і не підтримала юного гетьмана (вочевидь, тому, що більшість її походила з Лівобережжя й орієнтувалася на Москву). Згодом Ю.Хмельницький визнавав: “Я два тижні був у Москви в'язнем, що хотіли, то зі мною робили, я не мав до кого вдатися з порадою”⁴⁵.

Відповідно до умов договору, козацька Україна позбавлялася права без дозволу царя обирати гетьмана, а після свого обрання він зобов'язувався відвідати Москву й отримати підтвердження та клейноди від царя; “без ради” гетьман не міг призначати й звільняти полковників, карати без суду смертю старшин і виступати у похід без царського дозволу. Держава втрачала терени півдня Білорусії й право на проведення зовнішньої політики; додатково, крім Києва, ще в 5 містах мали з'явитися воєводи із залогами. Київська митрополія підпорядковувалася московському патріарху, передбачалися каральні санкції проти І.Виговського, його родини й соратників, запровадження смертної кари для всіх, хто відмовиться скласти присягу цареві чи порушить її. Чисельність козацького реєстру встановлювалась у 60 тис. осіб, зберігалися всі козацькі права й вольності та ін.⁴⁶ Отже, зміст договору 1659 р. істотно різнився від договору 1654 та від пропонованих українським урядом “Жердівських статей”. Тепер уже козацька Україна не виступала суб'єктом конфедеративної спілки з Росією під скіпетром Романових, а перетворювалася на її автономну складову одиницю, позбавлену зовнішнього суверенітету, з істотно обмеженою самостійністю політичного устрою.

Значна частина старшини (переважно правобережної) не приховувала свого гострого невдоволення змістом укладеного договору. На раді в Чигирині приймається ухвала вирядити посольство до Москви, щоб домогтися від царя скасування особливо дискримінаційних статей. Його очолили П.Дорошенко й А.Одинець. Вони отримали інструкцію клопотатися про залишення воєвод лише в Києві й Переяславі, поновлення попередніх прерогатив гетьманської влади, дозволу на міжнародні відносини з іншими країнами (щоб “вільно було послів від різних держав приймати і відпускати”), права участі українських дипломатів у переговорах Росії з Річчю Посполитою та “іншими державами”, скасування підпорядкованості київської митрополії московському патріарху, пробачення “вини” І.Виговському та його оточенню тощо. Переговори, що відбулися в кінці року, засвідчили жорсткість позиції Москви, яка відхилила більшість українських пропозицій. Вдалося домогтися лише скасування статті про підпорядкування київської митрополії, дозволу зноситися з молдавським і валаським господарями в прикордонних справах, права послати кількох посланців на Віленський сейм та ін.⁴⁷

На початку березня 1660 р. гетьман звернувся до Олексія Михайловича з проханням, дозволити послати делегацію “людей розумних” до Борисова, де мали відбутися російсько-польські переговори, яка б відстоювала українські інтереси. Одержавши згоду, він спорядив посольство В.Золотаренка, Ф.Коробки й К.Матюти, яке одержало інструкцію добиватися проходження кордону України по річках Горині і Прип’яті та містах Острог, Ізяслав, Гоща й Меджибіж, по р.Південному Бугу й далі по лінії міст Бар, Зіньків, Студениця до р.Дністра; вільного сповідання православної віри на теренах Речі Посполитої; підпорядкування київському митрополиту львівського, володимирського, перемишльського й холмського єпископів; дозволу польським і литовським купцям торгувати в Україні⁴⁸. Через спротив польських послів українці не взяли участі в переговорах, що розпочалися у Мінську. Польща затягувала їх, сподіваючись на мир зі Швецією. Ці сподівання виправдалися. В травні обидві сторони уклали трактат в Олів’є, згідно з яким Польща повертала собі Королівські Пруси, але зрікалася більшої частини Інфлянтії. У червні Варшава зірвала переговори з Росією й, підтримувана Кримським ханством, розпочала підготовку до воєнних дій⁴⁹.

Ще раніше (у лютому 1660) вони розпочалися в козацькій Україні. Хоча наступ польської армії у березні провалився, існувала реальна небезпека його поновлення, оскільки в кінці травня варшавський уряд прийняв ухвалу послати сюди дивізію С.Чарнецького, дії якої мали підтримати татари⁵⁰. Ускладнення міжнародного становища (загроза широкомасштабної війни з Річчю Посполитою та Кримом) вимагало відповідних заходів з боку урядів Росії та України. Однак розроблений київським воєводою В.Шереметевим план воєнних дій мав істотну хибу: передбачав розподіл українського війська за територіальною ознакою. Лівобережні полки перебували разом із росіянами, а правобережні (старшина тут не приховувала антиросійських настроїв) під проводом гетьмана складали окреме військо⁵¹.

Вмілими діями польське й кримське командування оточило у вересні військо В.Шереметева під Чудновом. Ю.Хмельницький вирушив йому на до-

помогу, але 7 жовтня біля Слободищ був атакований польсько-кримськими підрозділами коронного маршалка Є.Любомирського. Битва не виявила переможця, але група старшин (П.Тетеря, Т.Носач та ін.) схилила Ю.Хмельницького до переговорів про замирення. Посольство очолив П.Дорошенко, який у дискусії з польською стороною твердо обстоював українські інтереси. Він застеріг Є.Любомирського від поновлення наступу (якщо будете “на нас наступати, то маємо шаблі при боці і самопали в руках, а з відчаю прибуде нам відваги”). За посередництва присутнього на переговорах нурадин-султана було досягнуто угоди про укладення перемир'я⁵².

Одержавши повідомлення про невдачу спробу В.Шереметева прорвати оточення, старшина зажадала від Ю.Хмельницького продовження переговорів. 15 жовтня до коронного гетьмана С.Потоцького з'явилося посольство, очолюване полковниками П.Дорошенком, Г.Лісницьким і М.Ханенком. Після дискусій 17 жовтня укладається Чуднівський договір, що передбачав поновлення Гадяцького договору, за винятком пункту про утворення Руського князівства як “менш корисного Війську Запорозькому”. Окрім того, гетьман зобов'язався для звільнення від росіян українських фортець залишити при польському війську 1-2 полки, придушувати “бунти” на терені козацької України, не чинити нападів на кримські землі, звільнити в'язнів тощо⁵³. Після капітуляції 2 листопада В.Шереметева польське командування вирішило розташувати військо на зимовий постій на правобережних теренах козацької України, що означало, по суті, їх окупацію⁵⁴.

Укладення договору приховувало небезпеку нового загострення соціально-політичної боротьби, оскільки, по-перше, лівобережні старшини не взяли участі в його підписанні, а відтак уважали себе не зв'язаними присягою виконувати його умови. Невипадково вони відразу ж виступили проти змісту договору, почали відмовлятися визнавати владу гетьмана й звернулися по допомогу до Росії. По-друге, окупація Правобережжя викликала масове невдоволення населення поновленням тут польського панування.

*Зусилля
української дипломатії заради
збереження цілісності козацької України
та їх невдача (1661-січень 1667)*

Добившись підтвердження своєї влади на Корсунській раді в останній декаді листопада 1660 р., Ю.Хмельницький спробував уникнути загострення відносин із Росією. Для цього він послав гінця до київських воєвод, повідомляючи, що був змушений укласти договір із Польщею. Однак пізніше гетьман став на шлях таємних договорів з її урядом⁵⁵. Уже 19 грудня він відправив до короля посольство С.Голуховського домагатися підтвердження на майбутньому сеймі умов Гадяцького договору. Українські дипломати отримали завдання вимагати повернення православним захоплених уніатами єпископств, церков та їхнього майна; виведення з України жовнірів, щоб їх перебування не стало обтяжливим для українців, “звиклих до всіляких вільностей”; підтримки

молдавського экс-господаря К.Щербана тощо⁵⁶. Взимку 1661 р. ще кілька посольств поїхали до Польщі зі скаргами на здирства жовнірів⁵⁷.

Уряд гетьмана намагався поліпшити дипломатичні відносини з Кримом і Портою. До кінця 1660 р. встановлюються дружні стосунки з Кримом, а за його посередництва поновлюються контакти із Стамбулом. На початку 1661 р. Карач-бей порадив Ю.Хмельницькому не схилитися ні до Речі Посполитої, ні до Росії, а шукати протекції в хана Мегмеда Герей. У джерелах є згадки, що останній запропонував гетьману одружитися з його донькою. На початку березня володар Криму наказав звільнити близько тисячі українських бранців, захоплених татарами. Польща була стурбована українсько-кримським зближенням і намірами хана встановити над козацькою Україною протекцію Криму. Польський посол переконував Карач-бея у великій небезпеці для Польщі й Криму перетворення України на незалежну державу й підкреслював необхідність співпраці обох країн, щоб домогтися обертання козаків “у хлопів за плугом”⁵⁸.

Весною 1661 р. гетьман і старшини стали наполегливіше добиватися від Речі Посполитої визнання державної самостійності козацької України. На початку травня вони вирядили посольство на Варшавський сейм. Інструкція уповноважувала послів вести мову про одержання гарантій свобод для православної віри, припинення релігійних утисків і знущань над священиками, ліквідації унії й повернення захоплених уніатами церков і майна. Посольство мало наполягати на ухваленні свобод і вольностей “народові Руському”, збільшенні козацького реєстру до 70 тис. осіб, поверненні маєтків шляхті, котра покозачилася. Козаки мали підлягати владі тільки гетьмана й старшин, користуватися правами участі у виборах короля, а за заслуги — отримувати нобілітацію. Посли мали застерегти сейм, що в разі не затвердження ним умов Гадяцького договору Військо Запорозьке не вважатиме для себе обов’язком підданство короля⁵⁹. Коли наприкінці червня на засіданні сейму вони зачитали інструкцію, вражені її змістом присутні сановники “на ню скреготіли зубами”. Проте, довідавшись про укладення російсько-шведського договору, в середині липня сейм усе-таки затвердив Гадяцьку угоду, але відхилив вимоги щодо ліквідації унії, права козаків брати участь у виборах короля та ін.⁶⁰

Центральне місце в діяльності українського уряду посіла проблема утримання під владою Лівобережжя, значна частина старшини якого за підтримки російських воевод і військ почала проявляти сепаратистські настрої. Уже в травні 1661 р. переяславський полковник, наказний гетьман Я.Сомко спробував проголосити себе гетьманом, а в квітні 1662 — повторив таку спробу. Лівобережна старшина провадила самостійні переговори з Росією, тобто став формуватися другий центр дипломатичної служби. На третій у кінці 1661 р. перетворюється Запорозжя, що підтримувало відносини з гетьманом, лівобережними старшинами, Московією й, можливо, з Молдавією та Кримом. Поліцентризм дипломатичної діяльності роз’їдав зусилля уряду на міжнародній арені, спрямовані на захист загальнодержавних інтересів, збереження єдності державного механізму козацької України.

Ю.Хмельницький усвідомлював згубність цього процесу. Ще на початку лютого 1660 р. він писав до С.Беневського: “...ми без того боку Дніпра не є

Військом Запорозьким, а та сторона без нас”⁶¹. Тому прагнув зберегти Лівобережжя в складі держави за допомогою як зброї, так і дипломатії. Зокрема, тривали (часто таємні) переговори про збереження єдності Війська Запорозького з дядьком по матері Я.Сомком. На жаль, останній, мріючи про булаву гетьмана України (він прагнув вибороти її, спираючись на Росію), відхилив пропозиції Ю.Хмельницького припинити братовбивчу війну. 27 жовтня 1661 р. перяславський полковник писав гетьману: “... про наше замирення нехай його царська величність з його к.милістю умови і комісію створюють, а не ми...” У середині липня 1662 р. Сомко сповіщав царя, що готовий зректися влади, тільки б “нами задніпriansьки не володіли...”⁶² За таких обставин Ю.Хмельницький на початку січня 1663 р. відрікся від булави.

Її захопив 13 січня на генеральній раді досвідчений політик і дипломат П.Тетеря, котрий своє завдання на перших порах бачив у реалізації ідеї соборності козацької України⁶³. Основна увага відводилася дипломатичним зусиллям, спрямованим на досягнення порозуміння з лівобережною й запорозькою старшиною та пошуків союзників поза межами України. Рада, що обрала Тетерю гетьманом, прийняла ухвалу відрядити посольства з пропозиціями дружби до калги-султана Селіма Герейя, господаря Молдавії, Я.Сомка та на Січ⁶⁴. Упродовж зими-весни 1663 р. гетьман налагодив жваві контакти з Я.Сомком. У листі до хана (кінець травня), Тетеря відзначав: “...і Сомко, і інші схиляються на наш бік”⁶⁵.

Підтримуючи доброзичливі відносини з Кримом, новий гетьман водночас домагався виведення татарських підрозділів з української території й ослаблення ханського впливу на зовнішню політику уряду. Намагаючись зіграти на суперечностях між Багчесараєм, з одного боку, Варшавою та Москвою — з другого, він не відкидав можливості досягти порозуміння з Росією, куди вирушило посольство. Велика увага приділялася переговорам з Річчю Посполитою. В кінці січня Тетеря вирушив у Варшаву посольством полковника Г.Гуляницького, що мало клопотатися про отримання допомоги в справі возз’єднання козацької України, зрівняння в правах православної Церкви з католицькою, збереження за козацтвом “усіх вольностей”, налагодження дипломатичних відносин із Молдавією й Валахією, визнання укладеної раніше угоди з Кримом, проведення мирних переговорів Польщі з Росією та ін.⁶⁶

Обрання в кінці червня 1663 р. на Лівобережжі гетьманом І.Брюховецького означувало розкол козацької України й започаткувало процес перетворення Лівобережної України на окреме державне утворення. За таких обставин П.Тетеря підтримував ідею польської еліти здійснити військовий похід у регіон, сподіваючись за допомогою Польщі здолати сепаратизм. Невдача цього походу (весна 1664 р.) та розгортання антипольського й антигетьманського повстання на Лівобережжі підштовхнули польський уряд до укладення миру з Московією⁶⁷. На жаль, намагаючись утриматися при владі, П.Тетеря став відмовлятися від ідей, висловлених і реалізованих його попередниками (про це свідчить інструкція послам на сейм від 30 листопада 1664). Відстоюючи конфесійні права православних українців та станомі привілеї козацтва, вона передбачала водночас скорочення його чисельності до 12 тис. осіб, втрату ним

права вільного переобрання гетьманів, обмеження місця проживання південною частиною Київського воєводства й перенесення гетьманської резиденції до Білої Церкви⁶⁸. Зрештою, втративши опору серед козацтва, у червні 1665 р. П.Тетеря залишив козацьку Україну.

Новий гетьман П.Дорошенко (прийшов до влади у серпні 1665) відразу ж розгорнув активну дипломатичну діяльність для обмеження впливу польських владних структур, пошуку порозуміння з лівобережною старшиною та отримання підтримки з боку Криму. Лише впродовж листопада 1665-січня 1666 рр. до короля було відправлено 4 посольства. У березні генеральна рада ухвалила інструкцію посольству на Варшавський сейм (до речі, воно було представницьким і складалося з “20 полкових послів”). Документ зобов’язував послів порушити перед сеймом питання про захист інтересів православної Церкви, скасування унії, свободу заснування шкіл і викладання “латинських наук” у Київському колегіумі, відновлення прав і вольностей Війська Запорозького відповідно до статей Зборівського договору, звільнення хоча б на рік населення від утримання польських залог та ін. Оскільки сейм не розглянув привезені “пункти”, їх вирішення відкладалося на майбутнє⁶⁹. Довідавшись улітку 1666 р. про зміст російсько-польських переговорів в Андрусові, П.Дорошенко в листах до короля не приховував свого обурення ігноруванням українських інтересів. Він прохав інформувати його про перспективи розв’язання проблем, які стосувалися України, її майбутнього. Побоюючись окупації, гетьман вирішив не допустити розташування на українських теренах польського війська, яке в бою під Браїловом (19 грудня) зазнало нищівного розгрому (допомогу Дорошенку надали татари)⁷⁰.

Тим часом російський уряд повів курс на інкорпорацію Лівобережного гетьманства. І.Брюховецькому, котрий на чолі великого посольства (понад 500 осіб) у вересні 1665 р. з’явився до Москви, були нав’язані (всупереч його волі) статті нового договору. Вони передбачали заборону міжнародних відносин, запровадження воєводського управління, збір податків до московської скарбниці, підпорядкування владі російського уряду селян і міщан, призначення московського митрополита в Київ тощо⁷¹. Спроби реалізувати умови Московського договору викликали в липні 1666 р. повстання населення Переяславського полку. П.Дорошенко встановив зв’язок із його керівництвом і надіслав допомогу, яка, однак, запізнилася. В універсалах до старшин і козаків гетьман закликав боротися за возз’єднання козацької України⁷².

На відміну від П.Тетері, правобережний гетьман пішов на розвиток дипломатичних відносин з Кримом і Портою, вбачаючи у них противагу зближенню Польщі й Росії. Новий хан Аділь Герей (обійняв трон у березні 1666) запропонував йому відновити умови договору 1648 р. й засвідчив бажання бачити козацьку Україну незалежною від Російської держави та Речі Посполитої. Переговори завершилися згодою кримської еліти надавати українцям допомогу в боротьбі з Варшавою чи Московою⁷³. Можна припустити, що на Правобережжі побувало турецьке посольство, яке запропонувало прийняти підданство султана. Натомість послі обіцяли зберегти за козацькою Україною статус удільної держави, подібний до того, яким користувалося Кримське ханство.

Не випадково в грудні у польських “Новинах з України” з’явилися відомості про прийняття гетьманом турецької протекції⁷⁴.

Андрусівський договір 1667 р. створював нову міжнародну ситуацію для Української держави, значно ускладнюючи заходи дипломатії щодо її возз’єднання.

Дипломатія П.Дорошенка у боротьбі за возз’єднання козацької України (1667-1676)

Прийняття турецької протекції. Дипломатичні відносини з Кримом і Портою

Зміст Андрусівського договору переконав П.Дорошенка в доцільності курсу на зближення з Кримом і Портою. За їх допомогою він плекав надію домогтися возз’єднання під своєю булавою не лише козацької України, а усіх українських земель. Щоб запобігти нападам запорожців на Крим, гетьман відправив на Січ посольство, схилиючи її до союзу з татарами. Спочатку йому вдалося переконати раду в тому, щоб не підлягати ні царю, ні королю, а “лише самим бути з ордою”, але з часом у козацькому середовищі взяли гору проросійські настрої. Інша група запорозьких старшин (серед них був також І.Сірко) орієнтувалася на Польщу⁷⁵. Частина лівобережних козаків виявила прихильність до ідеї заручитися підтримкою Криму у визволенні “з польської і московської неволі”⁷⁶.

Готуючись виступити на західноукраїнські землі, П.Дорошенко вирядив посольство до Стамбула, засвідчуючи готовність прийняти протекцію Порти. Уряд останньої зважив на це клопотання, й у серпні 1667 р. султан застеріг Яна Казимира, щоб той не чинив шкоди козакам, котрі тепер “заховалися” під його опіку⁷⁷. Проте внаслідок походу на Крим, організованого восени кошовим Ж.Рогом та харківським полковником І.Сірком, було не тільки провалено Західний похід П.Дорошенка, а й істотно ускладнено українсько-кримські відносини. Щоб запобігти можливим ворожим діям з боку Криму, гетьман знову звернувся до Туреччини з проханням про допомогу⁷⁸.

У січні 1668 р. посли подалися до Стамбула й Криму. А на початку лютого 1668 р. старшинська рада (за участю і представників лівобережного гетьмана) ухвалила “з обох боків Дніпра жителям бути у возз’єднанні й жити б окремо і давати данину турському цареві та кримському хану, так як платить валаський князь...”⁷⁹ Прикметно, що І.Брюховецький, наважившись підняти повстання проти росіян, також відправив посольство до султана, прохаючи прийняти під його протекцію, що вказує на узгодженість його дій з П.Дорошенком. У березні великий візир Османської імперії попередив польського канцлера про намір султана взяти козаків під свою опіку. У червні турецький уряд погодився

взяти під протекцію Лівобережне гетьманство, якщо на його теренах не буде московських залог⁸⁰.

Спираючись на допомогу татар, П.Дорошенко в червні 1668 р. переходить у Лівобережну Україну, майже всю визволену повсталим населенням від російських залог, домагається возз'єднання козацької України та обирається її гетьманом. Проти цього виступили не лише Росія й Річ Посполита, а й Кримське ханство, яке не приховувало невдоволення перспективою прийняття Українською державою турецької протекції та урівняння в міжнародно-правовому розумінні з ханством. Окрім того, хан втрачав можливість впливати на політику українського уряду, а також здійснювати напади на українські землі. Однак найбільший парадокс полягав у тому, що в боротьбі проти П.Дорошенка ханство знайшло опору на Запорозжжі, яке в серпні обрало гетьманом П.Суховія. 26 серпня між Запорозжжям і Кримом укладається угода, яка передбачала надання ханством військової допомоги запорозжжям за умови, що вони не піддадуться Порті й чинитимуть спротив її наступу⁸¹.

Дізнавшись про стрімкий поворот зовнішньополітичного курсу Багчесарая, гетьман пригрозив завдати Криму такого самого погрому, як зробив його дід Михайло, й вороже зустрів посланців калги-султана. Не гаючи часу, він послав до султана посольство на чолі з військовим писарем Л.Бужкевичем та полковником Г.Білогрудом, які повезли проект договору із 17 статей про прийняття протекції. Основний зміст документа спрямовувався на об'єднання всіх українських земель у межах єдиної удільної держави. Передбачалися довічне обрання гетьмана; звільнення українського населення від сплати данини й податків; автономія православної Церкви, що мала перебувати у підпорядкуванні константинопольського патріарха; заборона туркам і татарам, котрі з'явилися в Україні, будувати мечеті, брати ясир, руйнувати поселення; укладення султаном і ханом договорів з Росією й Річчю Посполитою тільки з відома українського уряду; визнання останнім протекції султана й згода брати участь у воєнних кампаніях Порті тощо⁸².

Правлячі кола Порті вирішили задовольнити клопотання української сторони. Правда, вочевидь не всі статті проекту договору були затвердженні, а окремі з них ще мали узгоджуватися. І все ж в Україну вирушає посольство для прийняття присяги з боку гетьмана й старшини. Розширена старшинська рада 21 березня 1669 р. (присутніми були польський і російський посланці) після дискусій вирішила ухвалити вибір гетьмана, однак у присязі султану відмовила (церемонія відбулася на початку грудня 1670). Турецький посол обдарував П.Дорошенка, підтвердив права та вольності Війська Запорозького, пообіцяв від імені султана повернути захоплений татарами ясир і запропонував організувати посольство до Стамбула (можливо, для подальшого уточнення положень суперечливих статей). До Мегмеда IV вирушило посольство С.Портянки⁸³.

За допомогою Порті та сприяння Білгородської орди П.Дорошенко до кінця 1669 р. розгромив П.Суховія та його союзників. Отримавши в липні від султана клейноди (символи влади), гетьман, однак, не припинив дипломатичних відносин із Річчю Посполитою й Росією та не відкинув можливості прий-

няття протекції короля чи царя, якби вони запропонували вигідніші умови для України. Влітку 1671 р. поліпшилися дипломатичні стосунки з Кримом, де весною до влади прийшов Селім Герей, котрий погодився відновити союз. На допомогу ханові для боротьби із запорожцями гетьман відіслав Кальницький полк. Своєю чергою, кримські підрозділи разом з українськими спільно боролися проти польської армії, що вдерлася на Брацлавщину восени 1671 р.

Відмова Речі Посполитої визнати незалежність Правобережного гетьманства та протекцію над ним султана спровокувала польсько-турецьку війну, в якій українське військо виступало союзником турецько-кримського. Під час переговорів турецького й польського посольств у жовтні 1672 р. в Бучачі було й посольство П.Дорошенка. Хоча через рішучий спротив польської сторони йому відмовили в участі у безпосередніх дискусіях, все ж перед кожним засіданням українські послы мали наради з турецькими. Вони домагалися визнання кордонів по річках Горині й Лабуні, ліквідації унії, повернення українцям гармат із фортець, де стояли польські залоги, та визнання київським митрополитом Й.Тукальського, якому мали підлягати всі церкви на теренах Польщі. Однак досягти цього не вдалося. Відповідно до укладеного 16 жовтня договору, Польща визнавала незалежність “Української держави” лише у “давніх кордонах”, а терени Подільського воєводства відходили до складу Порту⁸⁴.

Ігнорування турецьким урядом умов договору щодо протекції, спроби кам'янецького паші втрутитись у внутрішньополітичне життя Правобережжя привели до охолодження дипломатичних відносин з Османською імперією та Кримом (її знать так і не змогла пробачити гетьману прийняття протекції султана), активізували пошук П.Дорошенком у 1673 р. нових зовнішньополітичних комбінацій з Польщею й Росією. Наступ російських і лівобережних полків узимку наступного року змусив гетьмана поживавити цей напрямок зовнішньополітичної діяльності. Проте каральний характер воєнної кампанії турецько-татарських військ улітку 1674 р. призвів до страшної руйнації та обезлюднення краю, втрати гетьманом підтримки з боку його населення⁸⁵.

Розчарувавшись у турецькій протекції, влітку 1675 р. гетьман і його соратники вирішили зректись її й визнати протекцію російського царя. Однак зробили це 20 жовтня не перед уповноваженими російського уряду, а перед представником Запорозжя — І.Сірком, з яким домовилися провести весною 1676 р. військову козацьку раду для обрання єдиного в козацькій Україні гетьмана. На жаль, порозуміння між цими визначними діячами сталося занадто пізно, коли розвиток подій уже вийшов з-під їхнього контролю. Росія не визнала цього акту, й протягом зими-літа 1676 р. гетьман і далі підтримував формально доброзичливі взаємини з Портою та Кримом. Вони припинилися після його капітуляції в другій половині вересня 1676 р.

Протурецька орієнтація частини еліти зумовила прийняття протекції султана. Однак ця акція не привела до реалізації політичних планів щодо возз'єднання українських земель у межах єдиної держави.

*Дипломатичні відносини
з Річчю Посполитою*

Як уже зазначалося, антикримська політика Запорозжя стала причиною зриву Західного походу українського війська. Поставлений перед фактом укладення польсько-кримської угоди, П.Дорошенко змушений був (як свого часу Б.Хмельницький під Зборовом) підписати 19 жовтня 1667 р. з Польщею Підгаєцький трактат. Він передбачав визнання Військом Запорозьким підданства короля, дозвіл шляхті повертатися до маєтків, заборону жовнірам вступати у міста, де жили козаки, зменшення польської залоги в Білій Церкві, надіслання посольства на сейм для розгляду вимог Війська Запорозького тощо⁸⁶.

Від того часу поновлюються дипломатичні відносини. Постійними (через посланців) стали контакти з польним (а згодом і коронним) гетьманом Я.Собеським. У березні 1668 р. король затвердив П.Дорошенка на посаді гетьмана. Було створено комісію для переговорів із ним, що мали на меті реалізацію змісту Підгаєцького трактату. Проте її засідання не скликалися, оскільки гетьман не поспішав виконувати умови договору. Після возз'єднання в червні 1668 р. козацької України він попередив урядові кола Польщі, що їм доведеться зважати на цей факт. Водночас Дорошенко висловлював невдоволення таємними дипломатичними зв'язками Варшави із Запорозжям⁸⁷.

В умовах жорстокої боротьби з опозицією, очолюваною П.Суховієм, уряд П.Дорошенка, щоб запобігти ускладненню відносин з Польщею, влітку 1669 р. пішов на розширення з нею дипломатичних відносин. У червні на елекційний сейм вирушило посольство із "суплікою", що містила перелік прохань і скарг Війська Запорозького. На першому місці стояли питання релігійного характеру. Висувалися прохання "заспокоїти" православну Церкву, захистити її від утисків з боку уніатського духовництва, повернути захоплені церкви й монастирі, а саму унію скасувати. Звертає на себе увагу клопотання про вилучення з Гадяцького договору пункту про заборону викладати в "руських академіях і школах" лютеранам і кальвіністам, оскільки вони (українці) "хочуть з усіма жити у злагоді", а також надання дозволу навчати в православних академіях грецькою та латинською мовами. Порушувалися питання про виведення польської залоги з Білої Церкви, проголошення амністії учасникам боротьби, запровадження "руської мови" для ведення документації в магістратах і канцеляріях Польщі та Литви. Висувалася вимога визнати складовими Правобережного гетьманства половину Подільського воєводства (по Меджибіж), Брацлавське й Київське воєводства та Пінський, Мозирський і Річицький повіти Литовського князівства⁸⁸.

На початку жовтня на коронаційний сейм вирушило посольство І.Демиденка й І.Ковальського з інструкцією добиватися збереження всіх прав і свобод "віри Руської"; знищення унії; затвердження особливих привілеїв для Київської академії; підтвердження статей "правдивої Гадяцької комісії"; поновлення функцій "письма нашого руського" у канцеляріях Польщі та Литви, прийому документації посольств Війська Запорозького, написаних "нашим

природженим діалектом”, і написання відповідей цією ж мовою; визнання удільності Правобережного гетьманства в складі названих вище воєводств і повітів, яке має бути “відмежоване” від Польщі “пасом” (кордоном)⁸⁹. У листі від 29 жовтня до новообраного короля Міхаля Вишневецького П.Дорошенко відверто визнав, що пішов на прийняття турецької протекції тільки для того, щоб “зберегти цілісність занепадаючої країни...”⁹⁰

Хоча ці прохання й пропозиції були відхилені, переговори тривали. Весною 1670 р. вдалося домовитися про зустріч комісій в Острозі для обговорення умов майбутнього договору. Проходив жвавий обмін послами й посланцями для з'ясування різних деталей майбутніх переговорів, розроблялися інструкції посольствам. Українська сторона уповноважувала комісарів обстоювати ідею перетворення Речі Посполитої на триєдину федерацію Польщі, Литви й України. Повторювалися попередні вимоги визнання удільності Правобережного гетьманства (кордон мав проходити по р.Горині), знищення унії й підтвердження прав православної Церкви, збереження козацьких прав і вольностей, заборону польському та литовському військам вступати на територію гетьманства, відкриття двох академій, шкіл тощо⁹¹.

Оскільки польська сторона відмовлялася дати заручників, переговори затяглися. Тоді Варшава вирішила укласти угоду із супротивником П.Дорошенка кошовим гетьманом М.Ханенком, котрий домагався визнання з боку уряду Речі Посполитої. Очолюване С.Богаченком запорозьке посольство, прибувши до Острога, надзвичайно швидко погодилося прийняти проект угоди, запропонований польськими комісарами. 2 вересня вона була підписана. Її умови передбачали скасування Правобережного гетьманства, визнання стародавніх козацьких прав, амністію учасникам боротьби, підтвердження королем новообраного гетьмана, поновлення прав “грецької віри”, які вона мала напередодні 1648 р., заборону козакам підтримувати дипломатичні відносини з іншими державами⁹². Слід зазначити, що укладення угоди викликало глибоке обурення городового козацтва. Скликана ним рада в лютому 1671 р. відхилила її й у зверненні до запорозьких козаків вишпетила їх за згоду на поновлення порядків, що існували до 1648 р.: “Як це вам не соромно було пристати до тих недосконалих вольностей, котрі перед війною гризли наші шиї, спонукали до цієї війни”⁹³. Гетьман також рішуче засудив дії польської еліти, спрямовані на розкол козацького стану, протиставлення Правобережного гетьманства й Запорозжя. Ще у червні 1670 р. він дорікав Я.Собеському за підбурювання “свавільників низових” грошима, привілеями й гетьманськими клейнодами проти городових козаків, бо за допомогою цього “не лише Україну, але й увесь народ вигубити прагнуть”⁹⁴.

Укладення Острозької угоди не вплинуло на характер дипломатичних відносин уряду Правобережного гетьманства з Польщею. На початку жовтня 1670 р. до Варшави виїхало нове посольство, що мало засвідчити згоду гетьмана й старшини визнати владу короля, але за умов прийняття польською стороною статей, що пропонувалися минулого року. Головними з-поміж них були визнання удільності гетьманства, ліквідація унії, збереження усіх прав “релігії руської”, відкриття академій, шкіл та ін.⁹⁵ Попри чергове відхилення пропо-

зицій, правобережний уряд і далі підтримував контакти з окремими урядовцями та сановниками, зокрема Я.Собеським, якого Варшава уповноважила проводити “українські справи”.

Упродовж першої половини 1671 р. П.Дорошенко стабілізував внутрішньополітичне становище гетьманства. Він добився дружніх відносин з Лівобережним гетьманством, порозумівся з І.Сірком та спробував установити дипломатичні зв'язки з бранденбурзьким курфюрстом Фрідріхом Вільгельмом. За визнанням львівського єпископа Й.Шумлянського, котрий у кінці лютого 1671 р. побував у Чигирині, “ці люди — не хлопи, а самостійний народ. Зникли уже там грубіянство, тиранство, пияцтво й інші варварства. Наради з Тукальським проводить у ночі або вранці. Достатки, пишність помітні — все це не як у козацького гетьмана, а як у найбільшого польського пана”⁹⁶. Водночас спостерігалось погіршення дипломатичних взаємин з Польщею (було здійснено кілька нападів на послів), верхівка якої не бажала змиритися з планами правобережного уряду “вчинити руський народ удільним і незалежним краєм” і дозволити “відокремлення України від корони Польської”⁹⁷. В серпні 1671 р. польська армія вдерлася на Брацлавщину. У розпалі воєнних дій П.Дорошенко намагався схилити Я.Собеського до їх припинення й відведення військ, застерігаючи, що ця акція може втягнути Річ Посполиту у війну з Портою. Але його пропозиції були відхилені. 27 жовтня гетьманом став М.Ханенко, що означало розрив відносин з П.Дорошенком. Щоправда, Я.Собеський уважав цю переорієнтацію короля помилкою й пропонував, враховуючи загрозу війни з Туреччиною, порозумітися з П.Дорошенком і дозволити “все те, що він просить”⁹⁸. Але до його думки також не прислухалися.

У зв'язку з початком у серпні 1672 р. польсько-турецької війни дипломатичні контакти між обома сторонами згортаються. Вони поновлюються (вочевидь, з ініціативи польської сторони) лише взимку 1673 р. Гетьман недвозначно заявив, що визнає владу короля лише в тому випадку, якщо Річ Посполита погодиться на умови Гадяцького договору. Я.Собеський радив уряду вступити з П.Дорошенком у переговори й визнати за ним Україну, лише щоб відірвати гетьмана від Порти. Не виключено, що в Чигирин приїжджав Й.Шумлянський, котрий запропонував П.Дорошенку укласти з Польщею угоду на умовах Підгаєцького трактату. Але П.Дорошенко вперто наполягав на прийнятті статей Гадяцького договору. Тому переговори успіху не мали. Восени 1673 р. частішає обмін посланцями й листами з Я.Собеським. Вони підтвердили твердість позицій гетьмана⁹⁹. Я.Собеський, що став королем, захопив восени 1674 р. Брацлавщину. Наприкінці року до гетьмана прибуло посольство Й.Шумлянського, схиляючи П.Дорошенка до підданства. Під час переговорів узимку 1675 р. гетьман знову, як і в попередні часи, давав згоду на цей крок, але за умов визнання Польщею удільності Української держави й урахування інтересів “всього народу руського” (включно з правами й вольностями Війська Запорозького, скасуванням унії, гарантуванням прав православної Церкви, відновленням уживання української мови в канцеляріях Речі Посполитої та ін.). Оскільки король відхилив головні з них, весною переговори припинилися¹⁰⁰, що поклало край і дипломатичним контактам.

Відмова уряду Речі Посполитої визнати за Правобережним гетьманством статус держави стала головною перешкодою на шляху успішного завершення українсько-польських переговорів.

*Пошуки порозуміння
з Лівобережним гетьманством
і Росією та їх невдача*

Весною 1667 р. П.Дорошенко звернувся до лівобережного козацтва з пропозиціями провести спільну раду, на якій обрати єдиного гетьмана, щоб “військо з'єднати разом”. Але вони були відхилені І.Брюховецьким і старшиною. Вочевидь, у цей час правобережний гетьман припускав можливість прийняття російської протекції за умови об'єднання козацької України¹⁰¹. Наприкінці 1667-на початку 1668 рр. відбувається перша серія переговорів з російським послом В.Тяпкіним, якого спершу представляв посланець І.Рославлев. Під час зустрічі з ним П.Дорошенко й київський митрополит Й.Тукальський (виступав найближчим радником гетьмана) відхилили пропозицію розірвати відносини з Кримом, аргументуючи це тим, що татари можуть учинити велике спустошення українських земель. Вони погоджувалися визнати протекцію царя, але висували попередню вимогу: має відбутися возз'єднання не тільки Лівобережного й Правобережного гетьманств, а усіх українських земель, що в минулому входили до складу Руського князівства, включно з Перемишлем, Ярославом, Львовом, Галичем і Володимиром¹⁰². На переговорах із В.Тяпкіним посольство Г.Дорошенка та Л.Бужкевича повідомило про можливість укладення угоди з Московією, якщо в містах і містечках не буде російських воевод і залог, з міщан і селян не збиратимуть податків, не порушуватимуться козацькі вольності й права, а гетьманом возз'єднаної України стане П.Дорошенко. Оскільки російська сторона відмовилася прийняти ці умови¹⁰³, переговори були припинені, хоча епізодичні контакти з російськими сановниками час від часу зав'язувалися.

Не полишав правобережний гетьман надій порозумітись і з І.Брюховецьким, котрий дедалі більше розчаровувався в політиці щодо України Олексія Михайловича. Є підстави для припущення, що восени 1667 р. після таємних переговорів вони розробили спільний план дій, який передбачав звільнення Лівобережжя з-під російської влади й перехід під протекцію Порти. Посланці лівобережного гетьмана взяли участь у проведеній П.Дорошенком наприкінці січня-на початку лютого 1668 р. старшинській раді, що ухвалила домогтись возз'єднання козацької України й, прийнявши протекцію султана, “жити окремо” від Польщі та Московії¹⁰⁴.

Як уже відзначалося, в червні 1668 р. відбулося возз'єднання Української держави, гетьманом якої став П.Дорошенко. Однак восени російські війська перейшли в наступ і проросійськи налаштовані старшини й представники духовництва поспішили засвідчити готовність визнати владу царя. У березні 1669 р. гетьманом Лівобережного гетьманства було обрано Д.Многогрішного, котрий уклав з Росією “Глухівські статті”, що передбачали збереження за Лівобережжям автономних прав. П.Дорошенко розпочинає переговори з ним, перекону-

ючи в необхідності зберігати єдність України, пропонував надіслати повноважних посланців, щоб думати “про цілісність країни і людей”¹⁰⁵. Відпустивши на волю російських воевод (потрапили до полону під час повстання 1668 р.), він повідомив їм (у надії, що ті розкажуть про це в Москві) про готовність “служити цареві”, якщо той прийме “під свою руку... жителів обох боків Дніпра” й на теренах України не буде воевод і тобто, інакше “ми самі собою будемо”¹⁰⁶.

Стабілізація ситуації на Правобережжі дозволила гетьману з кінця 1670 р. пожавити відносини з Д.Многогрішним. Особисто, а також через своїх уповноважених він закликав лівобережного гетьмана й старшин жити “у дружбі і в єдності”, не допускати роз’єднаності України, запобігати спалахам міжусобної боротьби, тому що тільки вороги того хочуть, щоб “одні других різали”¹⁰⁷. Ймовірно, весною 1671 р. обидва гетьмани нарешті порозумілися в головному — захищати “суспільне добро і цілісність”. За даними російського купця Бородкіна, “дружба у гетьмана Дем’яна Гнатовича з Дорошенком вчинилася велика і листуються між собою часто”¹⁰⁸. На жаль, процес зближення між старшинами обох частин козацької України перервався в березні 1672 р., коли Д.Многогрішний був зміщений з посади, а гетьманом (у червні) був обраний І.Самойлович.

Після укладення Буцацького договору помітно зріс інтерес Росії до Правобережного гетьманства, визнаного Польщею незалежним. Уже на початку 1673 р. московський уряд доручив І.Самойловичу розпочати переговори з П.Дорошенком щодо умов прийняття царської протекції. Однак лівобережний гетьман, побоюючись втратити булаву, не тільки всіляко обмовляв П.Дорошенка перед царським урядом і воеводами, а й спромігся зірвати переговорний процес¹⁰⁹. Поновився він лише в липні 1673 р. Під час зустрічі з С.Полховським гетьман запевнив його в готовності розпочати переговори, але тільки в тому разі, коли вони вестимуться таємно. Водночас він застерігав, що відмовиться від протекції Порти лише тоді, коли буде укладений договір з Росією й Правобережне гетьманство отримає від неї військову допомогу. Для підписання угоди він висував такі вимоги: по обох берегах Дніпра має перебувати один гетьман, і він готовий скласти свої повноваження, якщо знайдеться краща за нього кандидатура, котра б спромоглася “себе з Україною” не занепастити; мусять бути збережені всі козацькі права й вольності; цар має присягнути на статтях укладеного договору. У відповідь Москва повідомила, що готова прийняти Правобережне гетьманство на тих умовах, які має Лівобережне гетьманство, але відхилила вимоги про об’єднання обох гетьманств (на кожному боці Дніпра мав залишатися свій гетьман) і складення присяги Олексієм Михайловичем¹¹⁰.

На тому дипломатичні відносини не припинилися. Під час подальших переговорів П.Дорошенко доповнив свою програму умов прийняття російської протекції. Так, він почав домагатися виведення з Києва російської залоги, точно встановленої лінії кордону возз’єднаної козацької України з Польщею, направлення в Україну для боротьби з турками сильного війська, створення 40-тисячної найманої армії з козаків, єдності козацької України, що мала перебувати під владою одного гетьмана, котрий був би “наче господарем під протекцією царської величності”, а також усунення від влади І.Самойловича, оскільки той не на-

лежав до спадкоємних козаків. Ці вимоги російський уряд відхилив, а в грудні 1673 р. наказав військам готуватися до походу на Правобережжя¹¹¹.

Внаслідок успішних дій російсько-українських полків під їхній контроль потрапило майже все Правобережжя. Зібрана в кінці березня 1674 р. в Переяславі козацька рада обрала гетьманом возз'єднаної козацької України І.Самойловича. Відтепер змінюється смислова спрямованість змісту дипломатичних відносин Росії з П.Дорошенком. Ішлося вже не про прийняття Правобережним гетьманством царської протекції, а про умови його капітуляції¹¹². У листуванні з І.Самойловичем Дорошенко благав припинити напади на Правобережжя й не руйнувати краю. У жовтні 1675 р. перед представниками Запорозжя він зрікся турецької протекції й присягнув на вірність царю. В грудні направив до Москви два посольства, засвідчуючи своє “підданство”, передав санджаки та водночас клопотався про можливість свого залишення на посаді правобережного гетьмана й збереження козацьких свобод, а також прохав домогатися від Польщі визнання кордону з Правобережним гетьманством. Російський уряд вітав його розрив з Портою, але відмовив у збереженні гетьманської влади, оскільки вона належала І.Самойловичу¹¹³. Подальші переговори П.Дорошенка з Москвою не змінили її позиції, тож у вересні 1676 р. він змушений був капітулювати.

Дипломатичні зусилля уряду П.Дорошенка, спрямовані на порозуміння з Лівобережним гетьманством і досягнення визнання Росією возз'єднаної України удільною державою зазнали невдачі.

Зміст і напрями дипломатичної діяльності в останній чверті XVII — першому двадцятиріччі XVIII ст. Перетворення України на об'єкт міжнародних відносин

Дипломатичні заходи І.Самойловича щодо збереження цілісності Української держави

Після падіння уряду П.Дорошенка головним носієм державної ідеї стала патріотично налаштована еліта Лівобережжя, очолювана І.Самойловичем, котра вважала себе відповідальною за долю козацької України. На думку гетьмана (щоправда, хибну), зречення влади П.Дорошенком становило акт возз'єднання “вітчини нашої”¹¹⁴. Розглядаючи терени ліквідованого Правобережного гетьманства як складову території очолюваної ним держави, Самойлович рішуче відкинув натяки Москви (після першого Чигиринського походу турецького війська 1677 р.) на можливість зруйнування Чигирини, в якому вбачав символ існування єдиної козацької України: “вже краще

спершу сказати українському народові, що він царю не потрібний... У нас у народі говорять: за ким Чигирин за тим і Київ, а за тим і ми всі у підданстві”¹¹⁵.

І.Самойлович вживав активних дипломатичних зусиль, щоб не допустити поглинення правобережних земель Річчю Посполитою. Титулюючись “гетьманом обох сторін Дніпра”, він намагався встановити свою владу над “Дорошенковими містами”¹¹⁶. В грудні 1677 р. його посол В.Кочубей переконував російських сановників у недоречності переговорів з Варшавою, позаяк не може бути й мови про передачу їй будь-якої частини козацької України, особливо Києва та Чигириня. У листі до дяка Іларіона Івановича гетьман обурювався з того приводу, що на російсько-польських переговорах українцями “начебто худобиною якою мали б торгувати”¹¹⁷. Під час розмови зі столовником В.Тяпкіним, котрий весною 1681 р. повертався з Багчесарая (після укладення договору з Портою та Кримом), відверто висловлював невдоволення тим, що тепер не може титулуватися гетьманом обох боків Дніпра, й звертав увагу російського дипломата на необхідність возз’єднання українського народу під його булавою¹¹⁸.

Починаючи з 1683 р., І.Самойлович послідовно й рішуче протидіяв укладенню російсько-польського договору, розуміючи, що він, по-перше, ознаменує новий поділ українських земель і, по-друге, остаточно поховає сподівання на їх возз’єднання. Він допускав підписання документа тільки за умови відмови польського уряду від претензій на Київ і “всю Малоросію”. Невипадково в листопаді 1684 р. під час розмов із російським дипломатом О.Українцевим гетьман намагався переконати співрозмовника у шкідливості для Росії союзу з Польщею. Згодом цілеспрямована діяльність гетьмана в цьому напрямі не припинялася. У листах до представників російського уряду він проводив ідею, щоб у переговорах з Польщею домагатися розширення кордону України “до Дністра й до Случі”. Відправлене в Москву посольство Г.Самойловича й генерального осавула І.Мазепи мало завдання зірвати укладення російсько-польського договору¹¹⁹.

Характерно, що гетьман, як і його попередники Б.Хмельницький та П.Дорошенко, виношував плани домогтися соборності держави в етнічних межах України. На початку 1685 р. він надіслав до Москви інструкцію, що пропонувала домагатися від Речі Посполитої відмови від усіх українських земель, бо “вся тогочасна сторона Дніпра: Поділля, Волинь, Підляшшя, Підгір’я і вся Червона Русь, де знаходяться славні й старовинні міста Галич, Львів, Перемишль, Ярослав, Люблін, Луцьк, Володимир, Острог, Заслав, Корець та інші, завжди до монархів російських належали від початку тутешніх народів і лише сто з невеликим лишком років тому як Польське королівство ними оволоділо...”¹²⁰

Хоча в цілому пропозиції української сторони були відхилені російськими політиками, все ж деякі ідеї щодо гарантії свобод православній вірі, приналежності Січі Росії та відсунення кордону на захід від Києва лягли в основу чергових російсько-польських переговорів. Вони завершилися підписанням на початку травня 1686 р. “Вічного миру”, котрий, як і побоювався гетьман, передбачав новий поділ України й перетворював можливість реалізації її соборності у межах національної держави на примарність¹²¹.

Як засвідчують джерела, шляхом дипломатичної переписки український уряд апелював до польських політиків, прагнучи схилити їх до відмови від претензій на правобережну частину Гетьманщини. Аргументи висувалися різні. Так, в одному з листів до Я.Собеського І.Самойлович прохав короля повернути Україні цей край, бо він дістався Росії від турків, а здобутий був його сином Семеном від Ю.Хмельницького й відтак об'єднаний з рештою України. У червні 1686 р. в новому листі до короля гетьман не приховував обурення тим фактом, що “наша власна війська Запорозького земля на тому боці річки Дніпра по ріках Рось, Текич, Соб, Кам'янка і по річці Буг будуча” від українців забрана, й доводив необхідність затвердження “вічним миром” цієї землі “як нашої власної, при нас”¹²². А в листі (вересень 1686) до білоцерківського коменданта С.Раппе підкреслював: землі Правобережжя здавна належали Війську Запорозькому, ними володів від Дністра до Случі П.Дорошенко, то чому це Польща “так завчасу поривається досягнути тогобічну Україну”¹²³.

Умови договору з Річчю Посполитою викликали глибоке обурення І.Самойловича (особливо передача Москвою правобережних земель Гетьманщини Польщі). Під час розмов із старшиною гетьман зазначав, що “не послухала дурна Москва моєї поради, замирилася з поляками; дочекаюсь я того часу, що будуть знову мене прохати, щоб я посередником став до перемир'я з державою Кримською”¹²⁴. Щодо втраченого Правобережжя Самойлович недвозначно натякав: “...не так воно станеться, як Москва у мирних договорах своїх з ляхами ухвалила. Вчинемо ми так, як нам потрібно!”¹²⁵ Він відрядив туди загони козаків, які розпочали операції для втримання під контролем правобережних земель. Польська сторона стала обвинувачувати його у намірах провести кордон по р.Случі й домогтися політичних прав, які мав Б.Хмельницький. Відомий польський дипломат М.Огінський скаржився російському урядові, що ще чорнило “на трактаті не висохло, а вже Самойлович і задніпрянські козаки на цей бік Дніпра перейшовши, встановлюють собі якесь володіння”¹²⁶. Як слушно відзначав Т.Чухліб, саме “цілеспрямована правобережна” політика І.Самойловича, що розходилася з намаганням Росії зберегти мирні відносини з Польщею, стала однією з причин його зміщення з гетьманської посади¹²⁷.

Звертає на себе увагу ще одна сфера дипломатичної діяльності уряду І.Самойловича — спроба прилучення до Гетьманщини Слобідської України. Десять наприкінці 1680 р. він порушив перед Москвою клопотання про перехід під його владу Охтирського, Харківського, Сумського й Острогозького полків. Наштовхнувшись на рішучу відмову, його посольство стало переконувати російських урядовців у недоцільності встановлення рубежу між ними. Наступного року гетьман знову звернувся з подібним проханням до правлячих кіл Росії, але отримав відмову¹²⁸.

Зміст дипломатичної діяльності уряду І.Самойловича полягав у збереженні територіальної цілісності козацької України.

*Основні аспекти
дипломатії І.Мазепи*

Іван Мазепа, який прийшов до влади 1687 р., всупереч укладеним із Російською державою “Коломацьким статтям”, на перших порах продовжував офіційно титулуватися “гетьманом обох сторін Дніпра”¹²⁹. Попри те, що згодом змушений був відмовитися від такого титулування, він не залишався байдужим до долі Правобережної України. У 1689-1690 рр. Мазепа радив російському урядові дозволити фастівському полковникові переселитися до Трипілля, а в кінці 1692 — за домовленістю з польським королем “прийняти Палія зі всіма людьми і з містечком Хвастовим під царську руку”. Того самого року він писав в одному з універсалів про Правобережжя як про “вітчизну Україну”. Через рік повідомив белзького воєводу А.Сенявського про намір отримати його “під свою владу”. Не приховував гетьман цієї думки й від посланця польського короля К.Ісаровича, з яким мав розмову наприкінці 1694 р.¹³⁰

Не можна ігнорувати факту жвавих дипломатичних контактів гетьмана з правобережною старшиною (приймав і відправляв посланців, листувався, особливо з С.Палієм) та Запорозжям. Підтримував І.Мазепа відносини й із польським урядом та представниками польської політичної еліти, а також, імовірно, з кримською знаттю. Зрозуміло, що їхня спрямованість протікала в річищі російської зовнішньої політики, але не в усьому й не завжди. Так, саме з 1693 р. гетьман починає виявляти, на відміну від Москви, підвищений інтерес до політичного розвитку Правобережжя та зовнішньополітичного курсу Запорозжя. Певним поштовхом до цього послужила спроба П.Іваненка (Петрика) за допомогою Січі й Криму підняти повстання проти Росії й гетьмана та домогтися відновлення Української держави у межах середини XVII ст. Укладений Мазепою весною 1692 р. договір з ханом передбачав створення удільного князівства “у тих межах, в яких Хмельницький з ордами відвоював її від ляхів”¹³¹.

Після того, як ця акція провалилася, І.Мазепа став ще настирливіше (за допомогою послів і листів) підштовхувати Москву до прийняття в підданство С.Палія з козацькою територією Правобережжя. При цьому він звертав увагу на дві потенційні загрози: по-перше, виникнення там окремого гетьманства й перспективи проголошення фастівського полковника гетьманом, “другим Хмельницьким”, і, по-друге, прийняття ним кримської чи турецької протекції. Водночас І.Мазепа вдавався до дискредитації дій свого потенційного супротивника (С.Палія) у майбутній боротьбі за владу над Правобережжям¹³², хоча й підтримував із ним політичні стосунки (навіть кілька разів зустрічався особисто), утримував своїх представників у Фастові, надавав полковнику фінансову підтримку. Багато зусиль докладав Мазепа, щоб застерегти російський уряд від нових територіальних поступок Польщі на Правобережжі. Зокрема, весною 1701 р. він запропонував царю Петру I не віддавати їй Чигирин, Канева, Черкас і Крилова¹³³. Спалах визвольного повстання правобережного населення (1702) І.Мазепа розглядав як сприятливий фактор для реалізації своїх намірів, тому радив російським політикам приєднати правобережні зем-

лі до російських володінь: “...народ малоросійський не може вживатися у них (тобто поляків — авт.) у підданстві; нехай тому перестануть домагатися Києва і всієї України”¹³⁴. В умовах Північної війни Петро I наказав І.Мазепі ввійти з військом у межі Правобережжя й надати допомогу його союзнику, польському королю Августу II. Попри сильний дипломатичний тиск з боку Польщі та розпорядження царя, І.Мазепа не поспішав поновлювати в козацькому регіоні польський державно-адміністративний устрій і фактично став гетьманом возз’єднаної козацької України (С.Палій 31 липня 1704 р. був схоплений і відправлений у Батурин). Не без сприяння гетьмана на початку XVIII ст. відбувався інтенсивний процес формування українських владних структур у вигляді полково-сотенного устрою. 5 грудня 1707 р. гетьман повідомляв А.Сенявському, що “у воеводствах Брацлавському, Київському і Подільському, між ріками Дністром і Бугом мешкають козаки, мають своїх полковників і сотників”. Активно діяла адміністрація Білоцерківського, Богуславського, Корсунського, Чигиринського, Уманського, Брацлавського й Могилівського полків¹³⁵.

Однак саме на цей час припадає зміна пріоритетів дипломатії І.Мазепи. Річ у тім, що на початку XVIII ст. зростає тиск з боку Росії на козацьку Україну, втягнуту в події Північної війни, посилюється експлуатація її людських і природних ресурсів, ігнорується її державний статус. Починаючи з 1706 р., окремі представники російської еліти починають виношувати плани скасування її політичної автономії¹³⁶. За таких обставин на чільне місце висувалося завдання збереження самої держави. Серед старшини виникає кілька таємних угруповань, які почали шукати вихід із ситуації, що склалася. Одне з них орієнтувалося на Польщу, бажаючи прийняти протекцію її короля на умовах визнання за Україною статусу князівства Руського (Миклашевський), друге схилялося до союзу з Кримом і Портою (В.Кочубей та І.Іскра)¹³⁷.

Для І.Мазепи перспективною була ідея створення Українського князівства, оскільки вона дозволяла возз’єднати в його складі Правобережжя з Лівобережжям. Цьому могло посприяти те, що проголошений польським королем С.Лещинський (союзник Швеції) через посланця Ф.Вольського запропонував у 1705 р. укласти союз із Польщею та Швецією проти Росії. Хоч гетьман і відхилив цю пропозицію, все ж у наступному році таємні дипломатичні контакти тривали. Восени 1706 р. С.Лещинський погодився на об’єднання Правобережної й Лівобережної України в одне князівство під його владою¹³⁸.

З весни 1707 р. занепокоєння гетьмана й старшини долею Гетьманщини помітно посилюється (вийшов указ царя про майбутню реформу козацького війська). Не випадково І.Мазепа пішов на пожавлення таємних відносин з С.Лещинським, через посередництво якого восени зробив невдалу спробу зав’язати дипломатичні стосунки з Швецією¹³⁹. Діяв Мазепа вкрай обережно, вважаючи, що лише в критичній ситуації доцільно йти на розрив із Росією. Успішні дії шведської армії підштовхнули його до укладення на початку 1708 р. угод зі Швецією й Польщею, зміст яких залишається не до кінця з’ясованим, оскільки оригінали документів не збереглися. Дослідникам вдалося встановити, що українсько-шведський договір торкався організації спільної боротьби з Росією: І.Мазепа зустрічав Карла XII на терені Сіверщини й передавав йому

міста-фортеці; гетьман збирав усе козацьке військо, прилучав слобожанські полки, донських козаків, укладав союз із калмиками; під час походу шведів на Москву приєднувався до них і зобов'язувався поставляти їм харчі та фураж¹⁴⁰.

Інший характер мав договір з Польщею. Він передбачав передачу І.Мазепою Сіверщини Карлу XII, повернення Київського й Чернігівського князівств під владу польського короля, отримання гетьманом князівства, утвореного з Полоцького та Вітебського воєводств, приєднання гетьмана з військом до короля за його першим покликом та залучення до цього союзу слобідських і донських козаків і калмицького хана. Україна (в складі Правобережжя й Лівобережжя з Сіверщиною) мала, схоже, ввійти до складу Речі Посполитої як князівство з такими самими правами, якими користувалася Литва¹⁴¹. На думку Т.Мацьківа, цей договір слід розглядати як тактичний маневр, що мав забезпечити українські землі від руїни на випадок шведської перемоги, з одного боку, а з другого — давав Україні мінімум прав у Речі Посполитій¹⁴².

Приєднавшись до Карла XII в листопаді 1708 р., І.Мазепа й далі підтримував дипломатичний зв'язок із С.Лещинським та активізував відносини з кошовим К.Гордієнком. Після переходу останнього в березні 1709 р. з 8 тис. запорожців на бік гетьмана укладається новий українсько-шведський договір, зміст якого також реконструювали вчені. Він передбачав створення з українських земель у складі Росії Українського князівства на чолі з І.Мазепою, що мало перебувати під номінальною протекцією Швеції; поновлення давніх козацьких прав і свобод. Про включення до нього земель Правобережжя й Західної України не говорилося нічого¹⁴³. Це й не дивно, адже вони визнавалися Карлом XII за Польщею.

Події під Полтавою 1709 р. перекреслили дипломатичні зусилля гетьмана, спрямовані на реалізацію його планів.

Дипломатія старшини правобережного козацтва й Запорозжя (остання чверть XVII ст.-1709)

Ліквідація Правобережного гетьманства 1676 р. не означала припинення функціонування козацького устрою, тим більше, що на початку наступного року Порта повела політику на відродження тут державного життя у вигляді Українського князівства. Ю.Хмельницький, який очолив цей процес, приділяв належну увагу дипломатичним заходам. Так, він установив тісні зв'язки з кошовим І.Сірком, котрий у січні 1678 р. погоджувався визнати його "князем всієї України" у випадку, якщо султан накаже не утискувати православної віри, не брати ясиру й данини з населення, не порушувати прав і привілеїв Війська Запорозького, не тримати в українських містах турецьких урядовців із залогами тощо¹⁴⁴. Влітку 1677 р. Ю.Хмельницький встановив контакти з призначеним Я.Собеським наказним гетьманом О.Гоголем, котрий зі своїми полками стояв неподалік від Києва¹⁴⁵.

Ю.Хмельницький намагався підтримувати дипломатичні відносини й з Польщею. Впродовж 1677-1679 рр. він через посланців і листи вимагав від неї

виведення залог з міст Брацлавського та Київського воєводств і встановлення кордону по р.Случі. 1679 р. Я.Собеський посилав до Ю.Хмельницького на переговори Й.Шумлянського з пропозицією відмовитися від турецької протекції, визнати його владу на умовах збереження титулу руського князя й нобілітації старшини. Сама ж козацька Україна мала становити рівноправну (з Польщею й Литвою) складову федеративної Речі Посполитої. Передбачалося урівняння в правах православної Церкви з римо-католицькою. Однак переговори виявилися безрезультатними¹⁴⁶. Після зміщення 1681 р. Ю.Хмельницького козацький регіон Правобережжя був приєднаний до володінь молдавського господаря Г.Дуке. Його наказний гетьман Я.Драгинич установив контакти з лівобережною старшиною¹⁴⁷. Згадуваний уже О.Тоголь, котрий очолював козаків, розташованих польським урядом на Київському Поліссі (до речі, сенат хотів використати їх як “представників панування Речі Посполитої в Україні”¹⁴⁸), зовсім не був маріонеткою в руках короля, а намагався провадити власну зовнішню політику: шукав порозуміння з Ю.Хмельницьким, відправив посольство до Г.Дуке, пішов на зближення з І.Самойловичем і весною 1678 р. визнав його владу. Тому Я.Собеський не приховував невдоволення діями наказного гетьмана¹⁴⁹.

Власну зовнішню політику в другій половині 1670-х-на початку 1680-х рр. провадила й Запорозька Січ. Кошовий І.Сірко, враховуючи минулі прорахунки, робить її більш незалежною від позицій Москви й Варшави, а також у відносинах з ними керується не стільки інтересами запорозької громади, скільки козацької України в цілому. Так, попри тиск з боку російського уряду та І.Самойловича, він не лише не розірвав 1677 р. відносин з Ю.Хмельницьким, а навіть зміцнював їх, підтримував дипломатичні стосунки з Кримом, домагаючись укладення миру (нагадаємо, що 1677 р. турецько-кримські війська вели воєнні дії проти Росії та Лівобережного гетьманства). Наступними роками (помер у 1680) він також провадив незалежну зовнішню політику¹⁵⁰.

В першій половині 1680-х рр. Запорожжя, прагнучи зберегти приязні відносини з Росією й Гетьманщиною, водночас уникало загострення стосунків з Кримом та активізувало контакти з Польщею (король схилив запорожців до підтримки його боротьби з Портою)¹⁵¹.

На початку 1680-х рр. польський уряд намагається (через посольства) повернути правобережне козацтво в підданство короля та використати його у воєнних діях проти Порти й Криму. При цьому плани відновлення автономії козацького регіону навіть не обговорювалися. У липні 1683 р. рада правобережного козацтва, засвідчуючи неприязнь “народу християнського українського” до “турецького панування”, попросила протекції в Я.Собеського. Наступного місяця король затвердив гетьманом С.Куницького, наказав виготовити булаву й печатку з “гербом старожитнім України”. Незабаром Я.Драгинича було усунуто від влади. Щоправда, частина козаків ще орієнтувалася на Туреччину, тому остання призначила їм своїх гетьманів — Т.Сулименка й Самченка, але останні не відігравали помітної ролі у сфері міжнародних відносин. Переважна більшість козаків була на боці Речі Посполитої. У березні 1684 р. козацька рада обрала гетьманом А.Могилю¹⁵².

Так започатковується новий етап у дипломатичних відносинах правобережного козацтва з Річчю Посполитою, що дозволило йому 1684-1685 рр. розпочати колонізацію земель між Тясмином, Тікичем і Київським Поліссям (де-юре перебували у володінні султана) на основі повернення "прадавніх вольностей, свобод і привілеїв". Беручи активну участь у боротьбі з турками й татарами на теренах Австрії (Віденська кампанія 1683 р.), Молдавії, Валахії, України та Кримського ханства, відроджуючи козацький устрій і функціонування українських органів влади, воно з кінця 1680-х рр. (під час переговорів з польським урядом та його послами й посланцями), окрім традиційних питань щодо розмірів платні, поставок сукна, зброї й боєприпасів, починає порушувати (переважно опосередковано) клопотання про розширення козацької території, визнання її окремішності, заборони антикозацьких дій з боку польських підрозділів тощо¹⁵³. У стосунках з представниками польських органів влади, окремими шляхтичами й офіцерами козаками висувалася як одна з першочергових вимога встановити кордон по р.Случі на Волині й р.Ушу в Литві. У кінці 1691 р. С.Палій під час переговорів відверто повідомив польським посланцям, що рано чи пізно вся земля до р.Случ належатиме Гетьманщині¹⁵⁴. Водночас правобережні гетьмани й полковники не лише з ініціативи польського короля, але також із власної, намагаючись установити дружні відносини, відправляли посланців із листами на Січ (тільки з січня по липень 1688 р. А.Могила робив це тричі¹⁵⁵). Як зазначалося, С.Палій у кінці 1680-х рр. добився доброзичливих стосунків з І.Мазепою, що дозволило час від часу провадити спільні з лівобережними козаками походи проти татар. Це викликало гостру негативну реакцію з боку Варшави. 1692 р. Я.Собеський відправив до Палія посла, котрий мав запропонувати визначитися з протекцією монархів: польського короля чи російського царя. С.Палій засвідчив прихильність до першого з них¹⁵⁶.

У цілому до 1697 р. дипломатичні відносини правобережного козацтва з Польщею мали конструктивний характер, що забезпечувало збереження між ними миру. Ситуація міняється з 1697 р., коли сейм ухвалив постанову, згідно з якою козаки виселялися із шляхетських маєтків Брацлавського й Київського воєводств. А після укладення Карловицького договору правлячі кола Польщі взяли курс на ліквідацію козацького устрою та козацького стану. Відтак помітно погіршуються дипломатичні відносини. Козацьке посольство до Варшави влітку 1699 р. вже не добилося згоди на їх збереження¹⁵⁷. Однак С.Палій та старшина не втрачали надії шляхом переговорів залагодити конфлікт і уникнути воєнних дій. Паралельно в пошуках союзників вони намагалися домовитися про підтримку своїх планів із Запорожжям, Лівобережним гетьманством і російським урядом. На жаль, ці переговори виявилися безуспішними.

Після ворожих дій з боку польських підрозділів у 1701 р. дипломатичні відносини з Польщею згортаються. Наступного року спалахнуло народне повстання проти відновлення польського панування. Наказний гетьман С.Самусь та С.Палій неодноразово зверталися до І.Мазепи з листами, в яких засвідчували готовність прийняти підданство царя й прохали надіслати допомогу. Не очікуючи офіційної згоди Москви, вони та інші старшини зреклися протекції польсь-

кого короля й почали вживати титулатуру “його царської величності Військо Запорозьке”. Взимку 1703 р. С.Палій відхилив пропозицію російського дипломата Й.Паткуля припинити боротьбу проти Польщі. В січні 1704 р. С.Самусь і полковник З.Іскра виїхали на переговори з І.Мазепою до Батурина, під час яких домагалися прийняття Правобережжя до складу Гетьманщини. Але вони успіху не принесли. Влітку 1704 р. старшина й козаки всіх правобережних полків приєдналися до І.Мазепи, загони якого вступили на терени Правобережжя¹⁵⁸.

У другій половині 1680-х рр. Запорожжя й далі обстоювало право на самостійну зовнішню політику. Як відзначали запорожці в листі до І.Самойловича весною 1686 р., Січ неодноразово одержувала звернення не тільки царів, а й австрійського цісаря, польського короля, султана й хана¹⁵⁹. Вона підтримувала постійні дипломатичні зносини з Варшавою, якій надавала допомогу у воєнних акціях проти турків і татар. Не дивно, що запорожці гостро зреагували на перехоплення лівобережними козаками І.Мазепи посланців А.Могили, надісланих з ініціативи короля. А враховуючи провал Кримських походів (1687, 1689) російських і лівобережних полків та погіршення свого становища, в листопаді 1689 р. козаки прийняли ухвалу визнати підданство Я.Собеського, до котрого відправили посольство чисельністю 100 (за іншими даними — 200) осіб. Ласкаво прийнявши його, король пообіцяв виконати їхні прохання дещо згодом (тепер же побоювався конфлікту з Росією). Ця дипломатична акція занепокоїла Москву. Невдовзі І.Мазепа отримав суворий наказ перехоплювати запорозьких гінців і послів, які прямували в Польщу¹⁶⁰.

З 1689 р. тіснішими стають контакти Січі з правобережним козацтвом (С.Палій двічі запрошувався на посаду кошового), визначається курс на порозуміння з Кримом і укладення з ним мирної угоди, спрямованої проти Росії (1689-1691). Частина запорожців охоче підтримала акцію Петрика. Існують також факти, які засвідчують, що кілька тисяч козаків у 1690-х рр., у супереч заборонам царя та І.Мазепи, перебувало на службі в польського короля¹⁶¹. Нову хвилю невдоволення російською політикою викликало укладення 1700 р. Константинопольського договору між Росією й Портою (передбачав зруйнування, крім одного укріплення для охорони переправи, фортець і поселень між Січчю й Чорним морем, заборону козакам і татарам воювати й т. ін.¹⁶² та будівництво росіянами укріплень на запорозьких землях). Унаслідок цього тенденція до зближення з Кримом стала більш рельєфною. Розпочалися тривалі переговори щодо укладення антиросійського союзу з ханом Девлетом Гереєм II. Це до краю погіршило відносини Запорожжя з І.Мазепою та російським урядом. У кінці 1708-першій половині 1709 рр. Січ і Багчесарай готували спільний виступ проти Росії, що зіграло помітну роль у переході 8 тис. запорожців на чолі з К.Гордієнком на бік короля Карла XII та І.Мазепи. Втім, через заборону султана хан не зміг реалізувати домовленостей із Січчю — прибути на допомогу союзникам улітку 1709 р.¹⁶³ Зі свого боку, Росія в травні того самого року зруйнувала Запорозьку Січ.

Зовнішня політика правобережного й запорозького козацтва відзначалася багатовекторністю, її напрями змінювалися залежно від розвитку геополітичної ситуації.

*Дипломатична діяльність П.Орлика.
Нові поділи українських земель*

Після Полтавської битви й смерті І.Мазепи (1709) у квітні 1710 р. козацька рада під Бендерами обрала гетьманом (першим в еміграції) П.Орлика, який уклав із старшиною угоду про взаємні права й обов'язки, що отримала назву "Конституція". Вона проголошувала поновлення суверенітету козацької України під номінальною протекцією шведського короля. Новий гетьман розгорнув активну дипломатичну діяльність для реалізації ідеї визволення України від Росії й Польщі, спираючись на підтримку Порту та Криму. На початку лютого 1711 р. Орлик уклав із ханом угоду про встановлення військово-політичного союзу за зразком українсько-кримського договору 1648 р. Крим визнавав незалежність козацької держави та обіцяв допомогу в боротьбі проти спільного ворога, насамперед Росії; татарам заборонялося брати ясир на її територіях¹⁶⁴. Однак спільний похід козаків і татар у лютому-березні для визволення Правобережжя через грабіжництво останніх зазнав невдачі.

Нову дипломатичну спробу домогтися визволення козацької України П.Орлик зробив після підписання російсько-турецького Прутського договору (липень 1711), який засвідчував відмову Російської держави від посягань на Правобережну Україну на користь хана й польського короля. Цей пункт, однак, був зредагований нечітко, тож сторони трактували його по-різному. Зокрема, П.Орлик вбачав у ньому відмову Петра I від українських територій на обох берегах Дніпра, а відтак стверджував, що Україна має підстави вважати себе незалежною державою¹⁶⁵.

Гетьман спорядив до Стамбула посольство на чолі з полковником Д.Горленком, що мало прохати уряд Порту визнати суверенітет козацької України й добиватися від Москви відмови від претензій на володіння обома частинами України. Українська держава мала управлятися гетьманом і перебувати під протекцією Швеції; Крим не повинен був добиватися її васальної залежності від себе. Не без сприяння французького посла Дезайєра турецький уряд у грудні видав П.Орлику грамоту, що враховувала майже всі пункти української інструкції. Однак у березні 1712 р. (очевидно, під тиском російської дипломатії) виходить привілей султана, що визнавав за гетьманом права тільки на Правобережжя й Запорожжя. Лівобережжя залишалось у володінні царя. Правобережне гетьманство оголошувалося таким, що перебуває під протекцією Порту¹⁶⁶.

На початку квітня між Росією й Туреччиною укладається Константинопольський трактат, згідно з яким Петро I відмовився від Правобережної України на користь Туреччини та П.Орлика. Спроби гетьмана переконати великого візиря в хибності статті про залишення Лівобережної гетьманщини в складі Росії та в необхідності продовжувати війну, щоб визволити "всю Україну по обох берегах Дніпра", виявилися марними¹⁶⁷. За таких обставин гетьман звернувся до урядів європейських держав з "Маніфестом", в якому теоретично обґрунтував право українського народу на створення незалежної держави й підкреслив необхідність її визнання європейськими країнами¹⁶⁸. Але надії П.Орлика на міжнародну підтримку не виправдалися. Більше того,

з'явилися симптоми непорозуміння з Карлом XII та султаном, стався розкол з К.Гордієнком.

Закріпити за собою Правобережну Україну в походах кінця 1712–1713 рр. гетьману також не вдалося. Негативну роль у цьому зіграло збезлюднення краю, оскільки, повертаючи його Туреччині, Петро I вирішив переселити населення козацького регіону на Лівобережжя та в російські губернії. Згадувана акція відбулась у кінці 1711–взимку 1712 рр. Із площі в 35 тис. кв. км було примусово переселено майже 200 тис. осіб. 10 березня 1712 р. П.Орлик повідомляв великому візирю, що російські підрозділи залишили Правобережну Україну “жахливо і неможливо спустошену, випалену й знелюднену”¹⁶⁹.

У червні наступного року Росія уклала з Туреччиною Андріанопольський договір, за яким зобов'язувалася вивести війська з території Польщі (малось на увазі Правобережжя й східне Запорожжя) та погоджувалася на нове розмежування кордонів з Портою. В кінці 1714 р. підписується польсько-турецький договір, згідно з яким уся Правобережна Україна остаточно визнавалася за польським королем. Його війська поспішно окупували величезний регіон¹⁷⁰. Так зазнала повної невдачі дипломатична акція П.Орлика домогтися за допомогою Порти не лише возз'єднання козацької України, а й відродження Правобережного гетьманства. Змушений восени 1714 р. разом із Карлом XII залишити Туреччину, він, перебуваючи в еміграції, не припиняв упродовж усього свого життя (помер у 1742) дипломатичної боротьби.

Як відомо, після перемоги під Полтавою Петро I активізував політику, спрямовану на скасування української автономії. Вона торкнулась і тієї вузької сфери зовнішніх відносин, якою користувалися попередні гетьмани (права на стосунки із Запорожжям, правобережним козацтвом, прийом із подальшим відправленням до російської столиці посланців і послів з Криму тощо). Так, перший (призначений у липні 1709) резидент при гетьманові І.Скоропадському мав разом із ним приймати іноземних послів, переписувати їхні листи, а копії надсилати царю. Таємна інструкція зобов'язувала його наглядати за діями І.Скоропадського й перешкоджати дипломатичним контактам того з Портою, Кримом, Польшею, Швецією, Доном і “козаками-зрадниками”¹⁷¹. Фактично дозволялося підтримувати відносини лише з Петербургом. Щоправда, як з'ясували дослідники, гетьман зі згоди російського уряду вів постійну “кореспонденцію” із сілістрійським нашею, польськими сановниками, правобережними старшинами, кошовими отаманами з приводу повернення запорожців у російські володіння. Він клопотався перед царем про об'єднання Лівобережної й Правобережної України, приєднання Слобожанщини, намагався відстояти непорушність державних кордонів тощо. Попри контроль з боку резидентів, йому вдавалося провадити й окремі самостійні дипломатичні акції (1720 р. в Державну колегію іноземних справ надійшов донос, що гетьман без царського дозволу листується з “посторонніми” монархами й сановниками “навоколишніх держав”)¹⁷². У відносинах з Петром I Скоропадський обережно, але послідовно обстоював автономні права Української держави, 1722 р. спробував домогтися поновлення статей договору 1654 р. Проте цей гетьмана виявився невдалим¹⁷³.

Значно енергійніше в переговорах із Росією обстоював національні інтереси після смерті І.Скоропадського (1722) наказний гетьман П.Полуботок¹⁷⁴. Він прагнув не допустити інкорпорації Гетьманщини та її підпорядкування Мало-російській колегії, зберегти гетьманські інститути влади. Більше того, наважився дорікати царю за те, що той діє всупереч власній обіцянці “в цілому, свято і непорушно зберігати укладений з Хмельницьким договір”. Така політика стала причиною його ув’язнення в казематах Петропавлівської фортеці, де він і помер наприкінці 1724 р.¹⁷⁵

Після відновлення гетьманської влади (була скасована у 1724) володарем булави став Данило Апостол (1727). Наступного року гетьман подав прохальну петицію про повернення козацькій Україні прав, передбачених договором 1654 р. У відповідь він одержав “Решительні пункти”, які вже мали юридичну форму не договору з Росією, а “указу” царського уряду, що позбавляв Гетьманщину статусу самостійної політичної одиниці¹⁷⁶. Що стосується зовнішньополітичних аспектів діяльності гетьманського уряду, то пункти лише підтверджували положення попередніх документів щодо заборони вступати у відносини з іншими країнами. Дозволялося в присутності російського уповноваженого розв’язувати дрібні прикордонні справи з польською адміністрацією та Кримським ханством¹⁷⁷.

1727 р. січова запорозька старшина в Олешках (у володіннях хана) порушила клопотання перед російським урядом та гетьманом Д.Апостолом про повернення в російське підданство. І хоча вона одержала відмову (Росія намагалася уникнути загострення дипломатичних відносин з Портою й Кримом), 1728 р. козаки переселилися до Чортомлицької Січі, з якої через два роки змушені були повернутися під протекцію хана. Місцем для Січі обрали гирло р.Кам’янки, де проходив російсько-турецький кордон. Відтоді запорозькі представники вели дипломатичні переговори з російським урядом про повернення. Нарешті, 1733 р. така згода була отримана. У квітні 1734 р. козаки заснували Нову Січ в урочищі Базавлук на р.Підпільній. Після переговорів свого посольства з уповноваженими російського уряду вони прийняли умови, на яких Військо Запорозьке поверталось до складу Росії. Запорожжя одержувало автономію, позбавлялося права на міжнародні відносини й підпорядковувалося не гетьману, а київському генерал-губернаторові¹⁷⁸.

Після смерті Д.Апостола (1734) російський уряд відмовився від обрання гетьмана. Тривало подальше обмеження автономних прав держави. Сподівання на їх поновлення з’явилися лише 1750 р., коли гетьманом став К.Розумовський. Він домігся перепідпорядкування своїй владі Запорожжя, Києва та передачі Гетьманщини (до 1756) із відання Сенату до Колегії іноземних справ. 1754 р. гетьман розпочав переговори про можливість відновлення дипломатичних відносин Гетьманщини з урядами інших країн, але зазнав невдачі. Спроба старшини 1764 р. домогтися зміни політичного статусу Гетьманщини — з обмеженої автономії у васально залежну державу чи державу під протекцією¹⁷⁹ Росії, викликала гостру негативну реакцію з боку імператриці Катерини II. Того самого року вона скасувала гетьманську владу, що ознаменувало нову хвилю наступу на українську автономію. Вона завершилася в першій

половині 1780-х рр. ліквідацією залишків Української держави. Ще раніше, 1775 р., було знищено Запорозьку Січ. Національне державне життя припинилося. Відповідно згасла і його дипломатична сфера.

В другій половині XVIII ст. українські землі залишаються об'єктом геополітичних інтересів сусідніх держав. Скориставшись занепадом Речі Посполитої, Австрія, Пруссія й Росія 1772 р. здійснили перший поділ Польщі, за яким до складу Австрії відійшли терени Руського (за винятком Холмської землі) й Белзького воєводств, південно-західної частини Кременецького повіту Волинського воєводства. Під приводом встановлення кордону по неіснуючій р.Підгірці Росія приєднала також західну частину (по р.Збруч) Подільського воєводства. 1793 р. за другим поділом Польщі до Російської держави відійшли Подільське, Брацлавське й Київське воєводства та східна частина Волинського. Нарешті, у 1795 р. за третім поділом Польщі Росія прибрала до рук решту Волинського воєводства — його західну частину¹⁸⁰. Так відбувся новий поділ українських земель.

Загалом у XVII-XVIII ст. українська дипломатія пройшла складний шлях свого розвитку. Її становлення хронологічно збіглося з конституюванням основних елементів української державності, яка виникла в результаті Національно-визвольної війни. Буремні події середини XVII ст., неоднозначність завдань, які доводилося вирішувати Б.Хмельницькому, визначали основні напрями та зміст діяльності дипломатичної служби України. В цілому, попри окремі невдачі й прорахунки, українській дипломатії вдалося забезпечити реалізацію стратегічного курсу Б.Хмельницького, спрямованого на створення незалежної Української держави.

Наступні після смерті великого гетьмана події призвели до різкого ускладнення становища України. Перебуваючи в силовому полі своїх могутніх сусідів, насамперед Росії, Польщі та Туреччини, втягнена у вир безперервних соціально-політичних конфліктів, Українська козацька держава втратила свої потенційні можливості. Це не могло не позначитися на її геополітичному становищі, коли із суб'єкта вона поступово перетворилася на об'єкт міжнародних відносин. На кінець XVIII ст. основний масив українських земель потрапив до складу двох імперій — Російської та Австро-Угорської.

¹ Wójcik Z. Rywalizacja polsko-tatarska o Ukrainę na przełomie lat 1660-1661 // Przegląd historyczny. - 1954. — Т. XLV. — №4. — SS.623, 628-630.

² Галактионов И.В. Из истории русско-польского сближения... — СС.58-61; Чухліб Т.В. Проблема поділу Української держави у світлі польсько-російських стосунків (1656-1667) // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана. — К., 1996. — СС.92-93.

³ Галактионов И.В. Из истории русско-польского сближения... — СС.93-101; Савич О.А. Андрусівське перемир'я 1667 року // Наукові записки Інституту історії і археології України. — К., 1946. — Кн. II. — СС.147-150.

⁴ Бібліотека Польської академії наук (далі — БПАН) (Курнік). ВР. — № 371. — Арк. 531: БН. ВМФ. — № 36396 (З архіву докт.іст.наук В.Брехуненка, котрому автори висловлюють щирю вдячність за надану можливість скористатися ксерокопіями цієї та інших справ).

⁵ Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації... — СС.43-45; Мельник Л.Г. Боротьба за українську державність (XVII ст.). — К., 1995. — СС.138-141.

⁶ ЛНБ. ВР. — Ф.5. — Спр. Оссолінських № 1411/II. — Арк. 61-64; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. — Нью-Йорк, 1985. — СС.358-379.

⁷ Бібліотека Інституту Оссолінських (далі БІО). ВР. — № 2287/II. — Арк.72, 82; БН. ВМФ. — № 24713; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... — С.443.

⁸ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція... — СС.323-329.

⁹ Чухліб Т.В. Правобережна Україна в міжнародних договорах у другій половині XVII-на початку XVIII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Третіх Всеукраїнських історичних читань). — К., Черкаси, 1993. — С.83; Його ж. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). — К., 1996. — СС.5-6.

¹⁰ Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна: Україна крізь віки. — К., 1999. — Т.8. — С.202.

¹¹ Статейний список стольника Василя Тяпкина і дьяка Никити Зотова, посольства в Крим в 1680 году для заключення Бахчисарайского договора. — Одеса, 1850. — СС.144-147; Крисаченко В. Історія Криму. Кримське ханство. Навчальний посібник. — К., 2000. — СС.286-287; Чухліб Т.В. Козацький устрій... — С.10.

¹² Костомаров Н.И. Руина // Исторические монографии и исследования. — СПб., 1905. — Т.XV. — СС.342-343; Чухліб Т.В. Козацький устрій... — СС.12-13.

¹³ Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації... — СС.4-6; Його ж. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. — К., 1998. — С.54; Костомаров Н.И. Мазепа. — М., 1992. — С.24.

¹⁴ Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Вказ. праця. — С.207; Чухліб Т.В. Правобережна Україна в міжнародних договорах... — С.84.

¹⁵ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція... — СС.256, 320; Степанков В.С. Політична роль Запорозжя в розвитку Національної революції 1648-1676 рр. // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. Матеріали міжнародної наукової конференції. — К., Запоріжжя, 1997. — СС.6-8.

¹⁶ Шечук В. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення. — К., 1995. — СС.179-180.

¹⁷ Дума пана гетьмана Мазепи // Іван Мазепа. — К., 1992. — СС.108-110.

¹⁸ ПКС. — К., 1898. — Т.III. — С.387.

¹⁹ Цит.за: Мишик Ю.А. Джерела з польських архівосховищ... — С.89.

²⁰ Краківський державний архів. — Ф.452. — № 372. — Арк. 136 (3 архіву В.Брехуненка).

²¹ ББ. ВР. — № 255. — Арк. 20-211; БН. ВМФ. — № 2227.

²² Цит.за: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... — С.158.

²³ Акты ЮЗР. — СПб., 1872. — Т.VII. — С.109.

²⁴ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення. — К., 1999. — С.51.

²⁵ Акты ЮЗР. — СПб., 1875. — Т.VIII. — С.219.

²⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1998. — Т.X. — СС.64-67; Крип'якевич І.П. Історія України. — Львів, 1990. — С.188.

²⁷ Акты ЮЗР. — СПб., 1879. — Т.XI. — СС.797-798; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т.X. — СС.53-55, 78-83; Яковлів А. Московські проекти договірних пунктів з гетьманом Ів. Виговським // ЗНТШ. — Львів, 1933. — Т.CLI. — СС.122-127.

²⁸ Акты ЮЗР. — СПб., 1863. — Т.IV. — СС.96-100, 206-214; Т. VII. — СС.200-205; СПб., 1892. — Т.XV. — СС.141-149; Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // ЗНТШ. — Львів, 1909. — Т. LXXXVIII. — С.41; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т.X. — СС.132-133, 145, 173-182, 194-200; Яковлева Т. Вказ. праця. — СС.261-265.

²⁹ ННБ. ІР. — Ф.ІІ, 15425-15487. — Арк. 98-100; ПКС. — Т. III. — СС.289-290.

³⁰ ЛНБ. ВР. — Ф.5. — Спр. Оссолінських № 5769/III. — Арк. 1583; Герасимчук В.* Матеріали до історії козащини XVII віку. — Львів, 1924. — СС.37, 53; Kubala L. Wojny duńskie i pokój Oliwski (1657-1660). — Lwów, 1921. — S.481.

³¹ Герасимчук В. Матеріали... — СС.67-68, 84-87, 93-94.

³² Яковлева Т. Вказ. праця. — СС.266-268.

* В кожному конкретному випадку правопис прізвища подається за бібліографічним джерелом.

- ³³ Kubala L. *Wojny duńskie...* — S.445.
- ³⁴ Акты ЮЗР. — Т.IV. — С.145-164, 189-191; ПКК. — Т.III. — СС.343-346; Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат. — Т.LXXXIX. — С.82; Горобець В. Гадяцька угода 1658 року у контексті міжнародних відносин // Київська Старовина (далі — КС). — 1999. — №1. — СС.49-52; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т.X. — СС.330-350; Kochowski W. *Historia panowania Jana Kazimierza*. — Poznań, 1840. — Т.I. — SS.364-365.
- ³⁵ Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат... — Т.LXXXIX. — СС.83-90; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція... — СС.227, 228.
- ³⁶ АГАД. — Ф.3. — № 33. — Арк.201-21.
- ³⁷ Акты ЮЗР. — Т.IV. — СС.199-203; Т.VII. — СС.259-261, 276-277; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція... — С.233.
- ³⁸ Оляничин Д. Пункти Івана Виговського українським послам на Варшавський сейм 1659 р. // ЗНТШ. — Львів, 1991. — Т. ССXXII. — СС.340-350.
- ³⁹ ННБ. ІР. — Ф.II, 15545-15548. — Арк. 13; Акты ЮЗР. — Т. IV. — СС.226, 230.
- ⁴⁰ ПКК. — Т.III. — СС.340, 348-353.
- ⁴¹ ЛНБ. ВР. — Ф.5. — Спр. Осолінських № 189/II. — Арк. 1080, 1140; *Volumina legum*. — Petersburg, 1859. — Т. IV. — SS.297-305.
- ⁴² Акты ЮЗР. — Т.IV. — СС.255-258; Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках. — Варшава, 1934. — СС.61-63.
- ⁴³ Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації... — СС.33-35; Яковлева Т. Вказ. праця. — СС.342-345.
- ⁴⁴ Цит.з: Герасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький // ЗНТШ. — Львів, 1904. — Т. LIX. — С.40.
- ⁴⁵ Акты ЮЗР. — Т.IV. — СС.260-264; Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації... — СС.35-36; Яковлев О. "Статті Богдана Хмельницького" в редакції 1659 року // Ювілейний збірник на пошану академіка М.С.Грушевського. — К., 1928. — Ч.1. — СС.179-194; Яковлева Т. Вказ. праця. — СС.345-347.
- ⁴⁶ Акты ЮЗР. — СПб., 1867. — Т.V. — СС.1-7; Стеньгач Н. Українсько-російські відносини в 1659-1660 роках // Наукові праці історичного факультету. — Кам'янець-Подільський, 1996. — Т.2. — СС.27-28.
- ⁴⁷ ПКК. — Т.III. — СС.426-428; ; Kubala L. *Wojny duńskie...* — S.358; Wójcik Z. *Traktat Andruszowski 1667 roku i jego geneza*. — Warszawa, 1959. — S.38.
- ⁴⁸ *Historia dyplomacji...* — Т.II. — S.218; Wójcik Z. *Traktat Andruszowski...* — SS.38-41.
- ⁴⁹ ЛНБ. ВР. — Ф.103. — Спр.Сапетів XII. — №96; Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов (далі — ПВК). — К., 1859. — Т.IV. — СС.2-4.
- ⁵⁰ Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р. / Відбитка з "НТШ". — Львів, 1913. — СС.5-7.
- ⁵¹ Там само. — СС.31-64; Kochowski W. *Op.cit.* — Poznań, 1859. — Т.II. — S.96.
- ⁵² АГАД. — Ф.3. — № 33. — Арк. 121-14; ЛНБ. ВР. — Ф.5. — Спр. Осолінських № 335/II. — Арк. 45-48; Герасимчук В. Чуднівська кампанія... — СС.90-110.
- ⁵³ Wójcik Z. *Rywalizacja polsko-tatarska...* — S.613.
- ⁵⁴ Ibid. — SS.617-619.
- ⁵⁵ ПВК. — Т.IV. — С.55; *Merkuriusz Polski*. — Kraków, 1960. — SS.75-76.
- ⁵⁶ Wójcik Z. *Rywalizacja polsko-tatarska...* — SS.624-625.
- ⁵⁷ Ibid. — SS.628-633; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція... — С.248.
- ⁵⁸ Ochmann S. *Sejmy lat 1661-1662*. — Wrocław, 1977. — SS.56-57.
- ⁵⁹ Ibid. — SS.103, 121.
- ⁶⁰ ПКК. — Т.III. — СС.416-417.
- ⁶¹ АГАД. — Ф.3. — Від. Козацький. — Картон № 42. — № 81. — Арк.5; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція... — С.250.
- ⁶² Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. — К., 1994. — С.267.
- ⁶³ ННБ. ІР. — Ф. II, 15412. — Арк. 18-19; Мицик Ю.А. Джерела з польських архівосховищ... — СС.77-78.
- ⁶⁴ ПВК. — Т. IV. — С.324; Газін В. Політична програма гетьмана П.Тетері // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — К., 2000. — Вип.7. — С.193.

⁶⁵ ЛНБ. ВР. — Ф.5. — Спр. Оссолінських № 472/II. — Арк. 515-519; Газін В. Політична програма... — СС.191-194; Дашкевич Я. Павло Тетеря. — СС.267-268.

⁶⁶ ПВК. — Т.IV. — СС.440, 445, 449; Пасічник М.С. Варшава, Москва і Стамбул у боротьбі за Україну (1657-1665 рр.). — Львів, 1998. — СС.213-214, 220.

⁶⁷ Горобець В. Козацький гетьманат у соціополітичній структурі Речі Посполитої: проект устроєвої моделі гетьмана Павла Тетері з року 1664 // Молода нація. — К., 2000. — СС.43-56.

⁶⁸ БМЧ. ВР. — № 160. — Арк. 371-378; БН. ВМФ. — № 7631 (з архіву В.Брехуненка); Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року і відповідь короля Яна Казимира на неї // Україна модерна. — Львів, 1999. — Число 2-3. — СС.311-327.

⁶⁹ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). — СС.282-283.

⁷⁰ Акты ЮЗР. — СПб., 1869. — Т.VI. — СС.3-23; Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації... — СС.40-41; Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. — М., 1899. — СС.302-312.

⁷¹ ННБ. ІР. — Ф.ІІ, 15418. — Арк. 35-63; Акты ЮЗР. — Т.VI. — СС.126-129, 137, 149.

⁷² Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... — СС.77-79, 93, 96-100; Новосельский А.А. Исследования по истории эпохи феодализма. — М., 1994. — СС.83-85, 90.

⁷³ БМЧ. ВР. № 1656. — Арк. 701-703.

⁷⁴ Акты ЮЗР. — Т.VI. — СС.179-189, 198; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... — СС.109-121; Wójcik Z. Między traktatem Andruszowskim a wojną Turecką. Stosunki polsko-rosyjskie 1667-1672. — Warszawa, 1968. — S.55.

⁷⁵ Акты ЮЗР. — Т.VI. — СС.58-60, 93-96, 107.

⁷⁶ Kolodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672-1699. — Warszawa, 1994. — S.50.

⁷⁷ ННБ. ІР. — Ф. ІІ. 15425-15487. — Арк. 246; Акты ЮЗР. — Т.VI. — С.243; Kluczycki F. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego. — Kraków, 1880. Т.І. — Cz.1. — SS.324-327.

⁷⁸ Акты ЮЗР. — Т.VII — СС.30-31; Wójcik Z. Między traktatem... — S.174.

⁷⁹ БМЧ. ВР. — № 1376. — Арк. 83-85; БН. ВМФ. — № 16281; Abrahamowicz Z. Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich. — Warszawa, 1959. — Cz.1. — S.356; Kluczycki F. Op.cit. — Т.І. — Cz.1. — SS.341-342.

⁸⁰ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... — С.211; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція... — СС.300-301.

⁸¹ Акты ЮЗР. — СПб., 1875. — Т.VIII. — СС.218-219.

⁸² Там же. — СС.130-145, 173, 229; Мищик Ю. Джерела з польських архівосховищ... — С.84; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... — СС.243-248.

⁸³ БО. ВР. — № 2287/II. — Арк. 72, 82; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. — СС.433-435.

⁸⁴ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... — СС.505-524.

⁸⁵ Kluczycki F. Op.cit. — Т.І. — Cz.1. — SS.275-280.

⁸⁶ Крикун М. Інструкції послам Війська Запорозького на елекційний та коронаційний сейми 1669 року // Центральна і Східна Європа в XV-XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження професора Дмитра Похилевича. — Львів, 1998. — СС.190-193.

⁸⁷ Там само. — СС.197-200, 203-204.

⁸⁸ Там само. — СС.205-209.

⁸⁹ Бібліотека Варшавського університету (далі — БВУ). ВР. — № 1957. — Арк. 1-2.

⁹⁰ Акты ЮЗР. — СПб., 1877. — Т.IX. — СС.197-204.

⁹¹ ЛНБ. ВР. — Ф.5. — Спр. Оссолінських № 1411/II. — Арк. 61-64; Костомаров Н.И. Руина. — Т.XV. — СС.167-168.

⁹² ББ. ВР. — № 255. — Арк.12.

⁹³ Там само. — Арк. 28-29.

⁹⁴ АГАД. — Ф.3. — №25. — Арк. 58-63, 73^і-74.

⁹⁵ Там само. — Ф.549. — № 317. — Арк. 39. (з архіву В.Брехуненка).

⁹⁶ БВУ. ВР. — № 1957. — Арк. 51; ЛНБ. ВР. — Ф.5. — Спр. Оссолінських № 1411/II. — Арк. 137.

⁹⁷ БВУ. ВР. — № 1957. — Арк. 93-96; Степанков В.С. Напад Речі Посполитої на козацьку Україну у 1671 р. та його роль у розв'язанні польсько-турецької війни 1672-1676 рр. // Матеріали X-ої

Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Кам'янець-Подільський, 2000. — СС.216-217;
Чухліб Т. З історії політичної боротьби в Українській державі у 60-70-х роках XVII ст.: діяльність
правобережного гетьмана Михайла Ханенка // Середньовічна Україна. Зб. наук. праць. — К.,
1997. — Вип. II. — СС.177-178.

⁹⁸ Акты ЮЗР. — Т.ХІ. — СС. 222-224, 246, 250, 283; Эйнгорн В. Очерки из истории... — С.923;
Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... — СС.483-484.

⁹⁹ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... — СС.529-542.

¹⁰⁰ ННБ. ІР. — Ф.ІІ, 15422. — Арк. 42, 55-60, 93-96, 107.

¹⁰¹ Акты ЮЗР. — Т. VI. — СС.233-238, 241-242.

¹⁰² Там же. — СС.247-253.

¹⁰³ Там же. — Т.VII. — СС.30-31; Эйнгорн В. Очерки из истории... — СС.439-440, 458.

¹⁰⁴ Акты ЮЗР. — Т. VIII. — С.188.

¹⁰⁵ Там же. — С. 57-58, 70.

¹⁰⁶ Там же. — Т. IX. — СС.182-185.

¹⁰⁷ БМЧ. ВР. — № 168. — Арк. 789; Эйнгорн В. Очерки из истории... — С.804.

¹⁰⁸ Эйнгорн В. Дипломатические отношения московского правительства с Правобережной
Малороссией в 1673 г. (Вирізка). — СС.120-127.

¹⁰⁹ Там же. — СС.131-135.

¹¹⁰ Там же. — СС.136-150.

¹¹¹ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... — СС.497, 502; Костомаров Н.И. Руина... —
СС.248-249.

¹¹² Акты ЮЗР. — СПб., 1882. — Т.ХІІ. — СС.372-376, 399-402, 430-444, 465-476.

¹¹³ Акты, относящиеся к истории Западной России (далі — Акты ЗР). — СПб., 1853. — Т.V. —
С.140.

¹¹⁴ Цит.за: Костомаров Н.И. Руина... — СС.296-297.

¹¹⁵ Чухліб Т.В. Козацький устрій... — С.16.

¹¹⁶ Попов А. Турецкая война в царствование Федора Алексеевича // Русский вестник. — М.,
1857. — Т. VIII. — СС.293-294.

¹¹⁷ Статейный список стольника Василия Тяпкина... — СС. 261-262.

¹¹⁸ Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Вказ. праця. — СС.209-210; Сергієнко Г. Іван Самойлович // Воло-
дарі... — С.364; Соловьев С.М. Сочинения. — М., 1991. — Кн.7. — Т.14. — С.364; Станіславський
В. «Стагті» гетьмана Івана Самойловича... — СС.349-352.

¹¹⁹ Цит.за: Костомаров Н.И. Руина... — С.338.

¹²⁰ Костомаров Н.И. Руина... — СС.342-343; Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej sz lacheck-
iej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII-XVIII w. — Wrocław, Warszawa, Kraków, 1963. — S.16.

¹²¹ ННБ. ІР. — Ф. II, 13518-13675. — Арк. 139-140 зв.; Perdenia J. Op.cit. — S.53.

¹²² ННБ. ІР. — Ф. II, 13518-13675. — Арк. 145-146.

¹²³ Цит.за: Соловьев С.М. Указ.соч. — С.385.

¹²⁴ Цит.за: Костомаров Н.И. Руина... — С.344.

¹²⁵ Чухліб Т.В. Козацький устрій... — СС.14-20; Perdenia J. Op.cit. — S.57.

¹²⁶ Чухліб Т.В. Правобережна Україна у сфері геополітичних інтересів країн Східної та Півден-
но-Східної Європи (60-ті роки XVII — початок XVIII ст.): Автореферат дис... к.і.н. — К., 1995. —
С.16.

¹²⁷ Костомаров Н.И. Руина... — СС.322-326.

¹²⁸ Чухліб Т.В. Козацький устрій... — СС.20-22.

¹²⁹ Величко С. Літопис. — К., 1991. — Т.2. — С.391; Соловьев С.М. Указ. соч. — СС.477-478,
491-492; Чухліб Т.В. Козацький устрій... — С.22.

¹³⁰ Костомаров Н.И. Мазепа. — СС.64-69; Оглоблин О. Договір Петра Іваненка (Петрика) з
Кримом 1692 року // КС. — 1994. — № 6. — СС.88-97; Станіславський В.В. Політичні відносини
Запорозької Січі з Річчю Посполитою та Правобережною Україною в 1686-1699 рр. // Україн-
ський історичний журнал. — 1999. — №1. — С.23.

¹³¹ Соловьев С.М. Указ.соч. — СС.503-504; Смолій В.А. Фастівський полковник (Семен Па-
лій) // Котляр М.Ф., Смолій В.А. Історія в життєписах. — К., 1994. — С.195.

¹³² Чухліб Т.В. Козацький устрій ... — СС.21-23.

- ¹³³ Костомаров Н.И. Мазепа... — СС.134-135, 141-142.
- ¹³⁴ АГАД. — Ф. 559. — № 3036. — Арк. 287; Письма и бумаги императора Петра Великого. — СПб., 1912. — Т. VI. — СС.405-406; Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських дже-релах 1687-1709. — Мюнхен, 1988. — С.50; Сергієнко Г.Я. Визвольний рух на Правобережній Ук-раїні в кінці XVII і на початку XVIII ст. — К., 1963. — С.185; Perdenia J. Op.cit. — SS.235-238.
- ¹³⁵ Костомаров Н.И. Мазепа... — СС.171-173.
- ¹³⁶ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і Москва // Іван Мазепа і Москва: історичні розвідки і статті. — К., 1994. — С.40; Krupnyskyj B. Hetman Mazepa und seine Zeit (1687-1709). — Leipzig, 1942. — S.170.
- ¹³⁷ Андрусяк М. Зв'язки Мазепи з Станіславом Лещинським і Карлом XII // ЗНТШ. — Львів, 1933. — Т.СЛІІ. — СС.30, 39-40; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і Москва. — С.44.
- ¹³⁸ Андрусяк М. Вказ. праця. — СС.42-43; Krupnyskyj B. Op.cit. — SS.173-177.
- ¹³⁹ Андрусяк М. Вказ. праця. — СС.46-48; Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа... — СС.156-158.
- ¹⁴⁰ Андрусяк М. Вказ. праця. — СС.48-51; Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа... — СС.158-159.
- ¹⁴¹ Мацьків Т. Чи Мазепа справді запросив Карла XII в 1708 році // Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина. — Нью-Йорк, 1977. — С.333.
- ¹⁴² Андрусяк М. Вказ. праця. — СС.56-60; Орлик П. Вивід прав України // Вивід прав України // Нью-Йорк, 1964. — СС.88-89.
- ¹⁴³ Смирнов Н.А. Россия и Турция в XVI-XVII вв. — М., 1946. — Т.2. — С.142; Яворницький Д. Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман війська запорозьких низових козаків // Іван Сірко. Збірник. — К., 1992. — С.92.
- ¹⁴⁴ Крикун М. Остап Гоголь — гетьман козацтва Правобережної України // Україна модерна. — Львів, 1999. — Число 2-3. — СС.51-52.
- ¹⁴⁵ Акты ЮЗР. — СПб., 1884. — Т. XIII. — СС.192, 210, 249; Чухліб Т.В. Козацький устрій... — СС.38-40; Wójcik Z. Rzeczpospolita wobec Turcji... — S. 190.
- ¹⁴⁶ Костомаров Н.И. Руина... — С.329.
- ¹⁴⁷ Perdenia J. Op.cit. — S.16.
- ¹⁴⁸ Акты ЮЗР. — Т. XIII. — СС.24, 46, 226, 337, 580-581; Крикун М. Остап Гоголь... — СС.48-54; Чухліб Т. Євстафій Гоголь // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. — К., 1998. — Кн.І. — СС.77-79.
- ¹⁴⁹ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. — К., 1990. — Т.2. — СС.411-434.
- ¹⁵⁰ Там само. — СС.436-460.
- ¹⁵¹ Чухліб Т.В. Гетьман С.Куницький у боротьбі Правобережної України та Речі Посполитої проти Османської імперії (1683-1684) // Україна в Центрально-Східній Європі... — СС.320-327; Його ж. Правобережне Військо Запорозьке у геополітичних планах Османської імперії (1676-1685) // Запорозьке козацтво. — СС.178-180.
- ¹⁵² Його ж. До питання про політичні стосунки між королем Яном III Собеським та гетьмана-ми Правобережної України // Український історичний збірник. Наукові праці аспірантів та моло-дих вчених. — К., 1997. — Вип.І. — СС.82-93.
- ¹⁵³ Архив ЮЗР. — К., 1888. — Т.ІІ. — Ч.2. — СС.480-481, 497; Антонович В.Б. Моя сповідь. Ви-брані історичні та публіцистичні твори. — К., 1995. — СС.304-306; Perdenia J. Op.cit. — S.85.
- ¹⁵⁴ Станіславський В. Гетьман А.Могила і запорозькі козаки // КС. — 1999. — №3. — СС.156-157.
- ¹⁵⁵ Чухліб Т. До питання про політичні стосунки... — СС.88.
- ¹⁵⁶ Архив ЮЗР. — Т.ІІ. — Ч.3. — СС.361-362, 369; Сергієнко Г.Я. Правобережна Україна: відродження козацької державності й визвольний рух проти панування Речі Посполитої (80-90-ті рр. XVII-початок XVIII ст.) // Український історичний журнал. — 1996. — №3. — С.113; Чухліб Т. Ліквідація козацького устрою на Правобережній Україні (1699-1702 рр.) // Українська козацька держава... (Матеріали Других Всеукраїнських історичних читань). — Черкаси, 1992. — СС.42-43; Perdenia J. Op.cit. — SS.113-114, 121-122, 124, 127.
- ¹⁵⁷ Архив ЮЗР. — Т.ІІ. — Ч.3. — СС.449-451; Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна. — С.212; Костомаров Н.И. Мазепа. — СС.134-137; Сергієнко Г.Я. Відродження козацької держав-ності... — СС.115-116.
- ¹⁵⁸ Величко С. Літопис. — Т.2. — С.310.

- ¹⁵⁹ Станіславський В. Політичні відносини Запорозької Січі з Річчю Посполитою та Правобережною Україною в 1686-1699 рр. // Український історичний журнал. — 1998. — №6. — СС.6-9; 1999. — №1. — СС.18-19.
- ¹⁶⁰ Там само. — №1. — СС.20-28; Станіславський В. Політичні відносини Запорозької Січі і Кримського ханства в кінці XVII-на початку XVIII ст.: Автореферат дис... к.і.н. — К., 1996. — СС.15-19.
- ¹⁶¹ Крисаченко В. Вказ. праця. — СС.298-300.
- ¹⁶² Станіславський В.В. Політичні відносини ... — СС.19-21; Його ж. Запорозька Січ у політичних відносинах з Кримським ханством (початок XVIII ст.) // Український історичний журнал. — 1995. — №6. — СС.8-19.
- ¹⁶³ Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. — К., 1994. — СС.70-73; Шевчук В. Вказ. праця. — С.198.
- ¹⁶⁴ Мельник Л.Г. Українсько-турецькі взаємовідносини і політичні проекти П.Орлика // Український історичний журнал. — 1997. — №6. — СС.24-26; Уляновський В. Пилип Орлик // Володарі ... — СС.446-447.
- ¹⁶⁵ Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Вказ. праця. — СС.256-257; Мельник Л.Г. Українсько-турецькі взаємовідносини... — СС.28-31; Субтельний О. Вказ. праця. — СС.91-92, 196-197.
- ¹⁶⁶ Мельник Л.Г. Українсько-турецькі взаємовідносини... — СС.31-32.
- ¹⁶⁷ Уляновський В. Вказ. праця. — СС.450-451.
- ¹⁶⁸ Крикун М. Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711-1712 років (До питання про політику Петра I стосовно України) // Україна модерна. — Львів, 1996. — Число 1. — СС.52-85.
- ¹⁶⁹ Антонович В.Б. Вказ. праця. — СС.368-369; Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Вказ. праця. — СС.258-259; Мельник Л.Г. Українсько-турецькі взаємовідносини... — СС.33-34; Perdenia J. Op.cit. — SS.254-260.
- ¹⁷⁰ Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. — К., 1993. — СС.413-416; Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. — К., 1998. — СС.60-61.
- ¹⁷¹ Гуржій О.І. Гетьман Іван Скоропадський і запорожці (1708-1722 рр.) // Запорозьке козацтво в українській історії... — СС.92-101; Його ж. Гетьман Іван Скоропадський... — СС.63-69.
- ¹⁷² Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації... — СС.51-52; Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський... — СС.69-73.
- ¹⁷³ Субтельний О. Вказ. праця. — СС.124-125; Уляновський В. Вказ. праця. — С.470.
- ¹⁷⁴ Бантыш-Каменский Д.Н. Указ.соч. — СС.429-430; Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. — К., 1998. — СС.130-161; Шевчук В. Вказ. праця. — СС.238-252.
- ¹⁷⁵ Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Вказ. праця. — С.48; Полонська-Василенко Н. Історія України. — К., 1993. — Т.2. — С.86.
- ¹⁷⁶ Мельник Л. Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах. — К., 1997. — С.73.
- ¹⁷⁷ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея... — СС.279-285; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. — Львів, 1992. — Т.3. — СС.350-388.
- ¹⁷⁸ Дорошенко Д. Нарис історії України. — Мюнхен, 1966. — Т.2. — С.197; Коваленко О.Б. "Освічений гетьманат" Кирила Розумовського (До постановки проблеми) // Українська козацька держава... (Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань). — К., Черкаси, 1994. — СС.188-190; Панащенко В. Кирило Розумовський // Володарі ... — СС.543-547; Путро О. Останній гетьман України Кирило Розумовський // Українське козацтво: виток, еволюція, спадщина. Матеріали Міжнародної наукової конференції. — К., 1993. — Вип.1. — СС.143-146; Струкевич О.К. Ліквідація політичної автономії України та місце у цьому процесі Другої Малоросійської колегії // Українська козацька держава... (Матеріали Других Всеукраїнських історичних читань). — Черкаси, 1992. — СС.63-66.
- ¹⁷⁹ Крикун Н. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV-XVIII вв. Границы воеводств в свете источников. — К., 1992. — СС.28-29, 55-60.
- ¹⁸⁰ Там же. — К., 1992. — СС.28-29, 55-60.